

KRING ONLINE

10

- COVID-19
- LICHAAM
- ANOREXIE
- VERSLAVING
- TRUMP
- I'UN-TOUT-SEUL
- PIPOL 10 /
KIND & GEZIN

NOVEMBER 2020

Kring voor Psychoanalyse
van de New Lacanian School

5 *Vic Everaert*

HET CORONAVIRUS & ANDERE FENOMENEN VAN UW REPORTER "TER PLAATSE"

Luc Vander Vennet, Glenn Strubbe, Thomas Van Rumst

USA & BEYOND

LACANIAANSE POLITIEK

8 kinderen van Trump *Gustavo Dessal*

LICHAMELIJKE EFFECTEN VAN DETAAL NLS-CONGRES 2021

12 argument *Alexandre Stevens*

WANNEER DETAAL BOTST OP HET LICHAAM

ONDERZOEKSATELIER '20-'21

18 inleiding op het onderzoeksatelier *Geert Hoornaert*

21 het in betekenaars gegrepen lichaam *Els Van Compernelle*

25 verloren in vragenland — over psychoanalyse in de medische wereld *Evi Verbeke*

SPOREN VAN DETAAL

Lezingencyclus '20-'21

30 verslag over de lezing van P. Bouillot *Joost Demuynck*

ATELIER LACANIAANSE KLINIEK

34 anorexia *Thomas Van Rumst*

42 iedereen verslaafd! *Vic Everaert*

L'UNTOUT SEUL

ONDERZOEKSATELIER '19-'20

50 het paradigma van de erkenning *Peter Decuyper*

54 lotgevallen van shrinking van de Ander in een analyse *Luc Moreels*

58 l'Un et les... jouissances *Tine Van Belle*

EEN KIND WILLEN. VERLANGEN NAAR EEN GEZIN.
KLINIEK VAN DE AFSTAMMING. PIPOL 10

62 argument *Dominique Holvoet*

VAN UW REPORTER “TER PLAATSE”

De modaliteiten van het reële in de XXIe eeuw.
Het CORONAVIRUS en andere fenomenen.

“Ten aanzien van het reële van het Coronavirus beschikt een spreekwezen slechts over één instrument, met name het verlangen. De manier waarop elkeen van dit instrument gebruik maakt zal voor ieder telkens anders zijn. Een mogelijkheid is bijvoorbeeld kort iets te schrijven over dit nieuwe reële waar zo goed als niets over gekend is.”

Met deze woorden gaf Luc Vander Venet op 20 maart 2020 het startschot voor de chroniek *van uw reporter “ter plaatse”*, een reeks in 14 afleveringen die gedurende drie maanden verscheen op KringNLSNu!, de digitale nieuwsbrief van de Kring voor Psychoanalyse van NLS.

Het betreft een oogst en interpretatie, een vertaling en selectie van teksten die de *World Association of Psychoanalysis* tijdens de eerste Corona-golf publiceerde.

Doorheen Kring Online 10 zal u zo nu en dan hopelijk strompelen en vallen voor de pennenvruchten van onze reporters ter plaatse¹.

.....
1. Onze reporters “ter plaatse” zijn Luc Vander Venet (LVdV), Glenn Strubbe (GS) & Thomas Van Rumst (TVR).

Editoriaal

*Vic Everaert*¹

Kring Online 10 heeft net iets langer dan ons lief is op zich laten wachten. De verklaring daarvoor? De zin om een nieuw nummer samen te stellen was even zoek...

We herinneren jullie eraan dat nr. 9 het levenslicht zag op 18 maart 2020, tijdens een periode dat onze lichamen nog volop kennis aan het maken waren met handgel en mondkmaskers, de deuren van onze praktijken zo goed als dicht gingen, cafés op slot bleven en *Zoom* nog geen deel uitmaakte van het nieuwe normaal.

Achteraf bekeken oogt het uiterst naïef, maar toen het programma van de Kring aan het einde van de lente ineengeknutseld werd, ging ondergetekende er vanuit dat het ergste na de zomer wel weer overgewaaid zou zijn. Nadenken over een programma dat niet in levende lijve uitgevoerd zou kunnen worden, lukte moeilijk. Het ergste waaide uiteraard niet over... Het programma werd schoorvoetend aangepast aan dat nieuwe normaal.

Tijdens de eerste (virtuele) bijeenkomst van het Onderzoeksatelier, op 21 oktober — Els Van Compernelle sprak van *de eerste aflevering* — sloeg de vonk eindelijk weer over: Kring Online 10 zat in de pijplijn!

Met de thriller van de Amerikaanse presidentsverkiezingen tegen de achtergrond beslisten we vijf thema's in Kring Online 10 aan bod te laten komen: het Trumpisme zelf, in een snedig tekstje van onze Argentijns-Spaanse collega Gustavo Dessal.

Covid-19 zoals het verslagen werd door onze reporters ter plaatse (Luc Vander Vennet en enkele anderen) in de nieuwsbrief van onze vereniging.

Het lichaam in al zijn levendigheid, als hoeksteen binnen de psychoanalytische constructie én binnen het programma van de Kring. U zal teksten over het lichaam terugvinden n.a.v. het laatste onderzoeksatelier, het komende congres, de huidige lezingencyclus maar ook uit eerdere ateliers lacaniaanse kliniek waar de anorexie en verslaving bestudeerd werden.

Tot slot blikken we terug op *l'Un tout seul*, (het seminarie van Jacques-Alain Miller dat vorig jaar onderwerp was van het onderzoeksatelier) en publiceren we het argument dat vooruitblijkt op het 10^e PIPOL-congres te Brussel dat

deze keer de kliniek van de afstamming zal onderzoeken, het verlangen naar een kind, een gezin.

.....
1. Lid van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS.
Hoofdredacteur *Kring Online* nr. 10. vic.everaert@skynet.be

23/03/2020

Wanneer president Trump en zijn volgelingen hardnekkig over het *China-virus* en dat buitenlandse *vreemde* virus blijven spreken, dan is dat omdat ze beseffen dat de naam die men aan dingen geeft ze determineert. Het is dan ook geen toeval dat in Spanje neofascistische bewegingen er profijt uit halen en de borst nat maken teneinde die *vreemde* indringer die is binnengedrongen te verjagen. Of dat men in het Verenigd Koninkrijk opteert voor een collectieve besmetting teneinde een Darwiniaanse *selectie* door te voeren.

Het sluiten van de grenzen om al wat *vreemd* is buiten te houden is nu een uitgelezen test-case voor diegenen die dit in naam van de veiligheid voor politieke manipulaties willen aanwenden. Gelukkig is er ook een keerzijde aan die mondiale waanzin. Dat er collectief van op de balkons wordt gezongen toont dat er ook plaats is voor een verlangen om te leven.

(LVdV — Gustavo Dessal — 16 maart 2020 — <https://www.thelacanianreviews.com/the-fantastic-becomes-normal>)

USA & BEYOND

LACANIAANSE POLITIEK

KINDEREN VAN TRUMP ¹

Gustavo Dessal ²

Aangezien ik geen politiek analist ben dompel ik me met de nieuwsgierigheid van een buitenstaander onder in het fascinerende fenomeen van de Amerikaanse verkiezingen. “De Amerikaanse democratie hangt aan een zijden draadje”, luidde de titel die Umair Haque enkele dagen geleden aan een van zijn lucide artikels gaf. Hij liet er zijn licht krachtig schijnen over wat er aan het gebeuren is in dat land, of beter, in de wereld. De Amerikaanse verkiezingen zijn niet eenvoudigweg het symptoom van een ernstige ziekte waaronder dat land gebukt gaat, maar van een ziekte die veel ernstiger is dan COVID, die het sociale weefsel beginnen vernietigen is en die gevolgen heeft voor de hele planeet. Het gaat hier niet om de klassieke bewering dat wat in Amerika gebeurt repercussies heeft in elke uithoek van de wereld. Meer nog, deze verkiezingen hebben een radicale ommezwaai in de politieke praktijk in gang gezet. Alsof dat de natuurlijke gang van zaken zou zijn, werd het meest afwijkende geïntegreerd in het “nieuwe normaal”, en bereikt de ontkoppeling tussen ethiek en politiek een niveau dat ons terugbrengt naar het Duitsland van het Derde Rijk. Overmand door vreugde over het resultaat, lees ik de cijfers van de verkiezingen vol ongeloof na. In vergelijking met 2016 stemden 5 miljoen meer mensen op Trump, en ook in de zwarte gemeenschap, onder Latino’s en bij vrouwen behaalde hij een beter resultaat ondanks het feit dat hij kotste in hun gezicht. Het besef is enorm dat geweld, laster, straffeloosheid, onfatsoenlijkheid — die altijd bestaan hebben binnen de politieke arena — nu fundamentele instrumenten van het bestuur geworden zijn. De democratie werd stilzwijgend verknoeid met de meest onwaardige vormen van manipulatie, in die mate dat een staatsgreep een latente mogelijkheid wordt. Die staatsgreep zou niet langer een aanval op de democratische rechtmatigheid zijn die van buitenaf neerslaat

op het systeem. Nee, de staatsgreep van het moderne kapitalisme gebruikt niet alleen geen militaire macht meer, ze steunt ook nog eens volledig op die stemgerechtigden die in staat zijn om datgene aan te moedigen wat hen in de richting van sociale uitsluiting, ziekte en dood zal leiden. De democratische staatsgreep is het meest recente raffinement van het kapitalisme dat, zoals we weten, het alchemische vermogen bezit om het meest verwerpelijke om te vormen in consumeerbare koopwaar. Het genie van Philip Roth zag dit duidelijk voor zich in zijn roman ‘Het complot tegen Amerika’: de Verenigde Staten gedomineerd door het nazisme. Het klopt dat Hitler erin geslaagd is om 99% van de Duitsers in de ban te krijgen, maar zijn strategie bestond eruit om de haat op een perfect te definiëren kring binnen de gemeenschap te richten. Trump is een nieuw model gestart waarin de gewelddadigheid van het fanatisme op iedereen van toepassing is. Sinds hij de politieke arena binnentrad, verspreidde hij haat in alle richtingen. De Joden steunden Hitler niet. Trump heeft bij de laatste verkiezing, in vergelijking met die van 2016, 12% meer zwarten kunnen bereiken, 32% meer Latino’s en 22% meer vrouwen. Een stijging dus in die groepen waar hij meedogenloos en zonder enige vorm van verbloeming naar uitgehaald heeft. Alles werd bij naam genoemd. Politieke analisten van heinde en verre struikelen over het mysterie dat sociologen, historici en economen samen niet opgelost krijgen: de besliste wilskracht die zich meester gemaakt heeft van de massa en haar drijft naar verscheuring, kannibalisme en in het uiterste geval naar zelfmoord. De overwinning van Biden, die de hele wereld zou moeten vieren, leidt nog niet naar het einde van Hydra, de veelkoppige slang. Dit is het begin van een nieuw spel dat regels geïncorporeerd heeft die door sommige leiders van landen, die verondersteld worden democratisch te zijn, zelfs intuïtief gevolgd zullen worden: de magische sadistische formule als een instrument van dominantie waarmee ingestemd werd. Een democratische staatsgreep laat het toe dat “legale” concentratiekampen een onderdeel vormen van de instellingen die controle uitoefenen, zoals dat gebeurde tijdens Trump zijn ambtsperiode. Miljoenen door haat opgewonden en in vervoe-ring gebrachte lichamen bieden zichzelf aan ter ondersteuning van diegene die hen uiteindelijk zal vernietigen, een groteske ceremonie die de erotische verhouding tussen de leider en zijn dienaars op scène brengt. Miljoenen lichamen die de “softe” staatsgreep — die gebruikmaakt van robottechnologie en gerechtelijke

1. Deze tekst verscheen op 11 november 2020 in Lacanian Review Online <https://www.thelacanianreviews.com> De originele Spaanse tekst verscheen enkele dagen eerder op de facebookpagina van de auteur. Vertaling: Vic Everaert.

2. Gustavo Dessal is een Argentijns schrijver en psychoanalyticus, die woont en werkt in Madrid, tevens lid van de ELP en de WAP.

voorwendsels — toejuichen.

Te midden van zoveel wanhoop werd deze staatsgreep vandaag in bedwang gehouden. Maar het valt af te raden in slaap te vallen. Het Monster heeft zijn eieren overal gelegd en er staan miljoenen lichamen klaar om ze warm te houden en bescherming te bieden zo lang de broedperiode dat vereist. Uit elk ervan zal een nieuwe supporter geboren worden van wreedheid, wat een beslissend kenmerk is geworden van het huidige democratische systeem. P.D. James liet in haar roman 'De verloren generatie' een vrij verkozen totalitaire wereld doorschemeren.

God zal de Duivel moeten verdrijven vooraleer hij Amerika weer kan zegenen. God versloeg de Duivel lang geleden. Benieuwd of hij opnieuw in staat zal zijn om dat te doen.

LICHAMELIJKE EFFECTEN VAN DETAAL

NLS-CONGRES 2021

VIDEOSESSIES ZONDER HET LICHAAM:
er zich van bedienen om eraan voorbij te gaan

03/05/2020

Was ik in leven gebleven indien mijn analyticus mij, toen mijn moeder en broer overleden, niet elke dag verwelkomd had aan de telefoon? Had ik kunnen doorgaan indien hij mij niet een maand lang elke dag ontvangen had via Skype, zijn blik op het scherm gericht, toen ik op het moment van de subjectieve ontzetting, die me naar het einde van de analyse voerde, de meest radicale angst doorleefde? Ik denk het niet! Maar ik geloof dat mijn analyse nooit tot een einde had gevoerd kunnen worden als ze ‘virtueel’ was geweest.

(LVdV — Florencia Shanahan — <https://www.thelacanianreviews.com/modes-of-presence/>)

De gedwongen afzondering heeft voor een tijd de analytische sessie en de ontmoeting van lichamen onmogelijk gemaakt. Op die manier heeft de Coronaepidemie een epidemie van digitale of telefonische sessies teweeggebracht. Het is niet uitgesloten dat de pandemie op die manier een praktijk legaliseert en tot de *normale* praktijk maakt. Ik stel me hierbij een ethische vraag die de toekomst van de psychoanalyse aanbelangt. Mocht die cybernetische furie de psychoanalyse dreigen mee te sleuren dan kies ik ervoor *ketters* te zijn en het weglaten van het lichaam uit de sessie te weigeren!

(LVdV — Esthela Solano — <https://www.hebdo-blog.fr/tele-seance/>)

Psychoanalytici zijn in zekere zin spoedartsen geworden. Freud definieerde psychoanalytici zelf als chirurgen, gezien ook het lichaam lijdt. We trachten het vlees en de taal terug aan elkaar te naaien bij het subject dat nu wel moet erkennen dat het een lichaam heeft, wat zo makkelijk te negeren is. We trachten een taal uit te vinden die ervoor als stut kan dienen zodat het lichaam niet al teveel door het genot overspoeld wordt en de draad van het leven niet gaat uitrafelen.

(GS — Philippe Cousty — <https://www.thelacanianreviews.com/knitting-the-thread-of-life-together-with-the-one-of-language/>)

LICHAMELIJKE EFFECTEN VAN DETAAL ¹

Argument voor het
congres van de NLS,
22-23 mei 2021 te Gent

Alexandre Stevens ²

De taal, het spreken, het discours hebben effecten op het lichaam. Dat is het basisprincipe van het symptoom dat het lichaam affecteert en dat “iets uitdrukt dat gestructureerd is als een taal”³. Lacan herneemt deze uitdrukking in *Fonction et Champ*: “Het symptoom lost volledig op in een talige analyse, omdat het zelf gestructureerd is als een taal, omdat het een taal is waaruit het spreken moet worden bevrijd.”⁴

In de loop van zijn onderwijs formuleert Lacan de effecten van de taal op het lichaam, van mortificatie door de betekenaar in de klassieke tijd van zijn onderwijs, tot het genotseffect dat de inslag van de betekenaar op het lichaam heeft bij de laatste Lacan.

Voorafgaand aan ‘le Rapport de Rome’

In de teksten die aan ‘le Rapport de Rome’ voorafgaan is het niet de uit de taal geëxtraheerde betekenis die speelt in de verhouding tot het lichaam, maar wordt een bevrediging gesitueerd die verbonden is met de constitutie van het lichaam dat één wordt in zijn beeld, zoals Jacques-Alain Miller stelt in *Biologie lacanienne*⁵: “De bevrediging die eigen

is aan het spiegelstadium is de identificatie van het subject, gedacht als oorspronkelijke organische ontreding, met wat ik het volledige lichaamsbeeld zal noemen.”⁶ We moeten aannemen dat het subject wordt “beroerd door twee discordante lichamen”⁷, met name het organisme als reëel en het lichaam als in een beeld gevatte eenheid. De eerste aanwezigheid van het lichaam als louter organisme, als reëel, is verbrokken. Door het beeld wordt het lichaam Eén, weliswaar een Eén die volledig imaginair is. De enige betekenis is hier de symbolische doeltreffendheid herleid tot imaginaire identificatie, die een bevrediging met zich meebrengt in de vorm van het gejubel van het jonge kind voor de spiegel.⁸ De bevrediging veroorzaakt door het beeld heeft de overhand op de betekenis van de eenheid die louter imaginair blijft.

Het lichaam van de betekenaar

Jacques-Alain Miller onderstreept dat “de eerste incidentie van Lacans structuralisme, dit wil zeggen het toekennen van een privilege aan betekenis boven bevrediging, is dat de levensdriften naar het imaginaire worden verwezen terwijl de doodsdrijven aan het symbolische worden toegeschreven.”⁹ De levensdriften, dus ook het genot, worden gereduceerd tot een imaginaire dat zijn oorspronkelijk structurerend karakter enigszins verloren heeft. De doodsdrijf daarentegen markeert het subject en zijn lichaam door de tussenkomst van de betekenaar. Dit werkt Lacan uit in *Fonction et Champ*: “Het symbool treedt eerst op als moord op het ding”¹⁰. Het is deze dood die het “verlangen vereeuwigd” en die het louter dierlijke leven transcendeert: “Door Empedocles die zich in de krater van de Etna smijt zal ten enenmale deze symbolische act van zijn aan-de-dood-beloofd-wezen in ’s mensen memorie aanwezig blijven”¹¹.

Het lichaam ondergaat de mortificerende effecten van de betekenaar. De lacaniaanse doctrine van de betekenaar “voert een aanwezigheid in op een grond van afwezigheid, en (...) installeert de afwezigheid in de aanwezigheid”¹². De olifant op de cover van *Seminarie I* getuigt hieraan, het woord heeft consequenties op het reële

1. Vertaling: Christel Van den Eeden. Revisie: Stefanie Roux.

2. Voorzitter van de New Lacanian School. Analyticus lid van de school (AME), van de ECF, de NLS en de WAP. alexandre.stevens1@gmail.com

3. Lacan, J. ([1953]2005). Le symbolique, l'imaginaire et le réel, Conférence prononcée le 8 juillet 1953 à l'hôpital Sainte-Anne, pour l'ouverture des activités de la Société française de psychanalyse. In *Des noms-du-père*. Paris, Éditions du Seuil, 11-63.

4. Lacan, J. ([1953]1966). Fonction et Champ de la parole et du langage. In *Écrits*. Paris, Seuil, 269.

5. Miller, J.-A. (2000). Biologie lacanienne et événement de corps. In *La Cause freudienne*, n°44, 5-45.

De Nederlandse vertaling van deze tekst, die van de hand is van Hubert Van Hoorde, werd in 2009 gepubliceerd in Inwit 5, tijdschrift voor psychoanalyse van de New Lacanian School, ('Lacaniaanse biologie en lichaamsevenement'). Alle citaten werden voor het grootste deel overgenomen uit deze vertaling.

6. *Ibid.*, 19.

7. *Ibid.*, 20.

8. Lacan, J. ([1949]1966). Le stade du miroir. In *Écrits*. Paris, Seuil, 93-100.

9. Miller, J.-A. (2000). *O.c.*, 20.

10. Lacan, J. ([1953]1966). *O.c.*, 319.

11. *Ibid.*, 320.

12. Lacan, J. ([1958]1966). La direction de la cure. In *Écrits*. Paris, Seuil, 594.

van het leven: “Alleen al door het woord *olifant* en de manier waarop mensen het gebruiken, gebeuren er dingen met olifanten, goede of slechte, gunstige of ongunstige – in elk geval catastrofale – nog vooraleer men een boog of een geweer op hen begon te richten.”¹³

Dat is het mortificerend effect dat de betekenaar oplegt aan het leven en dat een tweeledig effect heeft op het lichaam, de symbolische dood in het leven en het symbolisch leven in de dood. Zo formuleert Jacques-Alain Miller het in *Biologie lacanienne*: “De symbolische dood wordt in dat opzicht enerzijds opgevat als negatie van het biologische leven, zoals de suïcidale act ervan getuigt, maar anderzijds evengoed als een bevestiging van het symbolische leven voorbij het biologische leven”.¹⁴ Empedocles blijft voorgoed aanwezig.

Het graf vormt hier een zonneklaar voorbeeld van. Het dode lichaam is niet louter kadaver, de betekenaar heeft het verheven tot een singuliere dimensie die het opneemt in een organisatie van teraardebestelling. Het graf houdt de permanentie van het lichaam voorbij het leven in. Het is voor Lacan zelfs “het eerste symbool waarin we de mensheid konden herkennen in haar overblijfselen”¹⁵, met andere woorden het teken dat het leven en het lichaam voortaan gemarkeerd zijn door de betekenaar, in tegenstelling tot in het dierenrijk. Het is een S1 die het subject markeert en het tegelijkertijd versteent. “Deze S1 is de steen van het levende, het is wat de betekende verstening verwezenlijkt, die overigens geïncarneerd wordt door wat toch een bijna universele rite is, de grafsteen”.¹⁶

In zijn boek *L'envers de la biopolitique*¹⁷ onderstreept Éric Laurent dat Lacan van de teraardebestelling “het moment maakt waarop het sprekend wezen verscheen”¹⁸ en aldus anticipeerde op de positie van talrijke hedendaagse préhistorici. De taal vangt aan met deze particuliere behandeling van dode lichamen. De grafkuil is op die manier een schriftuur, aldus Éric Laurent: “In dit grafschrift wordt het lichaam een ingeschreven afwezigheid, waarvoor genotsobjecten zich plaatsen en zich

deponeren”.¹⁹

Hij toont verder ook aan welke kanteling Lacan doorvoert met *Radiophonie*: “In *Radiophonie* articuleert Lacan genot en lichaam vertrekkend vanuit de theorie van de verzamelingenleer. Het graf is aldus niet langer bemiddeling noch vereeuwiging. Het staat toe logisch vorm te geven aan het exces waarvan de genotsobjecten drager zijn in hun relatie tot de lichaamsopeningen waarlangs het genot het lichaam binnenkomt.”²⁰

Een lichaam hebben

Men heeft een lichaam, men is geen lichaam. Deze formule komt steeds terug bij Lacan. Jacques-Alain Miller merkt op dat we haar al terugvinden in *Seminarie II*, maar ook in een van zijn laatste teksten, “Joyce-le-symptôme”.²¹ “We hebben het” betekent ook dat het subject er nooit echt zeker van is. Het lichaam kan voor het subject een beetje vreemd lijken, of vreemd aandoen. Hij heeft het niet helemaal onder controle en soms heeft het lichaam een eigen wil.

Dat is al zo in de neurose. De singuliere genotstrekken lijken sterker te zijn dan het subject. De anorexie getuigt bijvoorbeeld van de driftmatige bezetting van het orale object of het niets.

Het lichaam staat los van het subject en dat is nog meer het geval in de psychose, waar we fenomenen van disjunctie of dissociatie kunnen ontmoeten. Het lichaam kan daar ook verbrokken lijken.

Een heel mooi voorbeeld van de disjunctie van lichaam en zijn van het subject, vinden we in een tekst van Jacques-Alain Miller over de gevals-presentatie van Lacan²² waarin hij concludeert dat het gaat om een “ziekte van de mentaliteit”. Ik zal kort ingaan op deze casus, die men volgens Lacan moet rekenen bij de “tallose normale gekken die er rondlopen” — vandaag zou dat ons doen denken aan de alledaagse psychose. Het gaat om een dame die een gevoel van onbehagen ervaarde in de samenleving maar ook tegenover haar werkgever, en die zich noch een echte noch een valse zieke voelde. Ze gebruikte een prach-

13. Lacan, J. (1975[1953-1954]). *Le Séminaire, Livre I, Les écrits techniques de Freud*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 201.

14. Miller, J.-A. (2000). *O.c.*, 21.

15. Lacan, J. ([1953]1966). *O.c.*, 319.

16. Miller, J.-A. (2000). *O.c.*, 17.

17. Laurent, E. (2016). *L'envers de la biopolitique, une écriture pour la jouissance*. Paris, Navarin, Le Champ freudien.

18. *Ibid.*, 35.

19. *Ibid.*, 39.

20. *Ibid.*, 39.

21. Miller, J.-A. (2000). *O.c.*, 9.

22. Miller, J.-A. (1977). Enseignements de la présentation de malades. In *Ornicar*, n° 10.

tige formulering: “Ik zou willen leven als een kledingstuk”. Het commentaar van Lacan hierop luidde: “Deze persoon heeft niet het minste idee van het lichaam dat ze onder haar jurk moet steken, er is niemand om dat kledingstuk te bewonen.” Ziekte van de mentaliteit staat hier tegenover ziekte van de Ander, die zich articuleert aan een zekerheid. Dit is een voorbeeld van een verhouding van het subject tot zijn lichaam waarin we duidelijk de radicale disjunctie tussen lichaam en subject opmerken, tussen de Eén van het lichaam en het betekenaarswezen van het subject.

Een lichaam hebben kan men op verschillende manieren begrijpen. In *L'être et l'Un* commentarieert Jacques-Alain Miller als volgt de tekst van Lacan “Joyce le sinthome”: “Kan men zeggen dat het lacaniaanse subject geen lichaam had? Neen, maar het had slechts een zichtbaar lichaam, een lichaam gereduceerd (...) tot de kracht van zijn vorm (...) Vond het subject met de drift, met de castratie, met het object a opnieuw een lichaam? Het vond slechts een lichaam dat gesublimeerd was (...) door de betekenaar. Voor het laatste onderwijs van Lacan was het lichaam van het subject altijd een betekend lichaam, gedragen door de taal. Vanaf de jaculatie *Yadl'Un* verandert dit volledig, omdat het lichaam vanaf dan verschijnt als Ander van de betekenaar, als gemarkeerd, als een lichaam waar de betekenaar een evenement in veroorzaakt.”²³ Het gaat niet langer om het lichaam gemortificeerd door de betekenaar, maar om het lichaam als plaats waar de inslag van de betekenaar een genotseffect produceert.

Het lichaam en het genot

Na te zijn overgegaan van bevrediging (*Spiegelstadium*) naar betekenis (*Fonction et champ*), gaat Lacan in de laatste tijd van zijn onderwijs het accent opnieuw leggen op de bevrediging. Dat onderstreept Jacques-Alain Miller in *Biologie lacanienne*: “Dit leidt hem bijvoorbeeld tot de overgang van het concept van de taal tot dat van detaal, met andere woorden tot de stelling dat de betekenaar als zodanig niet voor de betekenis werkt, maar voor de bevrediging.”²⁴ Wat in de richting gaat van “een equivalentie tussen betekenis en bevrediging”.²⁵

23. Miller, J.-A. (2011). L'orientation lacanienne. L'Un tout seul. Collèges aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven. Les 12.

24. Miller, J.-A. (2000). *O.c.*, 23.

25. *Ibid.*, 23.

Miller benadrukt dat er twee bewegingen aanwezig zijn in de banden tussen lichaam en betekenaar. Vooreerst is vanaf het eerste onderwijs van Lacan een lichaam aanwezig dat tot betekenaar wordt, met als belangrijkste voorbeeld de betekenaar van de fallus, die een orgaan verheft tot de dimensie van betekenaar. Maar bij de laatste Lacan is er eveneens sprake van een verlichamelijking van de betekenaar en wordt de “betekenaar integendeel gevat als wat het lichaam van het sprekend wezen beroert, als de betekenaar die lichaam wordt, het genot van het lichaam verbrokkelt en er het meer-aan-genot uit laat oprijzen, daarbij het lichaam versnijdend tot het genot er uit opborrelt, het meer-aan-genieten”.²⁶ Dit laat toe te begrijpen dat de betekenaar het lichaam op een andere manier affecteert dan door een spel van betekenis. Dit is “het lichamelijke effect van de betekenaar, dit wil zeggen niet zijn semantisch effect, het betekende, niet zijn effect als verondersteld subject, dus niet al zijn effecten van waarheid, maar zijn effecten van genot.”²⁷

In “Radiophonie” tekent Lacan deze dubbele beweging uit, het lichaam dat betekenaar wordt en de verlichamelijking van de betekenaar: “Ik kom eerst terug op het lichaam van het symbolische dat moet worden begrepen wars van elke metafoor. Zoals blijkt uit het feit dat niets anders dan dit het lichaam in naïeve zin isoleert, met name datgene waarvan het zijn dat erop steunt niet weet dat het de taal is die het hem toekent, tot het punt dat het er niet zou zijn, omdat het er niet over zou kunnen spreken. Het eerste lichaam maakt het tweede door er zich in te incorporeren.”²⁸ Het zijn heeft slechts een lichaam omdat er taal is, daarzonder zou het er zelfs niet zijn, maar het is de incorporatie of verlichamelijking van de betekenaar die hem een lichaam geeft dat wordt gevat in genotseffecten. Deze incorporatie waardoor de betekenaar lichaam wordt, maakt van het lichaam een oppervlak waarop kan worden geschreven, waarop het object zich buitenlijvig maar gearticuleerd aan het lichaam inschrijft, zoals Eric Laurent toelicht.²⁹

Het gaat om het lichaam als schrijfooppervlak, het lichaam versierd met piercings of tatoeages, het lichaam dat aan sanitaire vereisten of aan sportieve prestaties wordt onderworpen, het lichaam waaraan genotsubjecten worden toegevoegd of het lichaam dat producten tot zich

26. *Ibid.*, 44.

27. *Ibid.*

28. Lacan, J. ([1970]2001) Radiophonie. In *Autres Écrits*, 409.

29. Laurent, E. (2016). *O.c.*, 34-35.

neemt. Dit inscriptieoppervlak is aldus tegelijkertijd buitenlijvig én gearticuleerd aan het lichaam. Het lichaam dat wordt geraakt door de betekenaar die wars van zin is, is eveneens geaffecteerd door lichaamsevenementen.

Van het symptoom dat spreekt naar het symptoom dat wordt geschreven

Het freudiaanse symptoom, geëxtraheerd uit de kuren van hystericas, is een symptoom dat spreekt in het lichaam, dat moet worden ontcijferd om er de waarheid van te doen verschijnen. Het communiceert en houdt een “twee” in. “Men geeft het een zin van waarheid, men interpreteert het”, zegt Jacques-Alain Miller³⁰.

De ommekeer in het laatste onderwijs van Lacan nodigt ons uit om niet meer te luisteren naar het symptoom maar om het te lezen. Daar is het symptoom geen waarheid meer, maar wordt het herleid “tot zijn initiële formule, met name tot de materiële ontmoeting van een betekenaar en het lichaam, tot de pure schok van de taal op het lichaam.”³¹ De interpretatie viseert niet langer de waarheid van het symptoom maar zijn reële, ze viseert het symptoom als iets dat moet worden gelezen. In de letter vinden we niet het zijn van de betekenaar, het is een reële.

Zo kunnen we de korte scène lezen die Joyce beschrijft in *A portrait of the artist as a young man*, en die Lacan commentarieert in de laatste les van Seminarie XXIII³². Een zekere Heron heeft hem samen met enkele kameralen een rammeling gegeven, maar meteen na het gebeuren “stelt Joyce zich vragen over het feit dat eens het voorbij was hij het hen niet kwalijk neemt. (...) Hij stelt vast dat de hele kwestie van hem afvalt als een pel.”³³ En Lacan stelt: “Het gaat in zijn getuigenis niet enkel om de verhouding tot zijn lichaam maar, als ik dat zo mag zeggen, om de psychologie van deze verhouding, zijnde het confuse beeld dat we hebben van ons eigen lichaam.”³⁴ Het is het ego van Joyce dat in gebreke blijft en dat ligt aan de oorzaak van het niet standhouden van het beeld, het gaat om een “laten vallen van de verhouding tot het eigen lichaam.”³⁵ Omdat de connectie met het beeld ontbreekt, construeert

Joyce een substituut-ego door middel van het schrijven.

“Het spreekwezen aanbidt zijn lichaam omdat het denkt dat hij het heeft”, zegt Lacan en hij voegt nog toe: “De aanbidding is de enige verhouding die het spreekwezen heeft tot zijn lichaam.”³⁶ Aanbidding betekent dat er een cultus aan wordt gewijd, het gaat om liefde, meer bepaald wat men eigenliefde noemt wanneer het gaat om de liefde voor het eigen lichaam. Dat is de enige “mentale consistentie” van het spreekwezen omdat zijn fysiek lichaam “er te allen tijde vandoor gaat”. Wat zorgt voor die mentale consistentie is inderdaad de eigenliefde voor het lichaam, het idee dat men van zijn eigen lichaam heeft en waaraan men vasthoudt. Het is dat wat bij Joyce lost als de pel van een te rijpe vrucht.

Het lichaamsevenement

Jacques-Alain Miller onderstreept twee definities van het symptoom. Enerzijds is “het symptoom een oprijzen van betekenis. Daardoor is het symptoom bij uitstek duidelijk. Die definitie zegt niets anders.”³⁷ Dit is het klassieke symptoom met zijn waarheidseffecten. Anderzijds is “de definitie van het symptoom als lichaamsevenement, die ik naar voor schoof, noodzakelijk en onvermijdelijk aangezien het symptoom als dusdanig een genot inhoudt.” Deze definitie “maakt het statuut van de duiding die men er kan aan geven veel problematischer.”³⁸

Daar waar het symptoom gevat wordt door het genot en het lichaam “dat zich geniet”³⁹ affecteert, is het een lichaamsevenement. En vervolgens ontwikkelt het zich als betekenis. Maar de wortel ervan is “louter re-iteratie van de Een van het genot die Lacan sinthoom noemt.”⁴⁰ De Een herhaalt zich in de iteratie en het lichaam verschijnt als Ander⁴¹, met het lichaamsevenement als conjunctie tussen de Een en het lichaam.

Het evenement is niet de getuige van een te ontdekken waarheid. Het verwijst eerder naar het exces, naar de verrassing en naar de contingentie van de ontmoeting. Het laat geen plaats voor de interpretatie in termen van beteke-

30. Miller, J.-A. (2012). Lire un symptôme. In *Mental* 26, 54.

31. *Ibid.*, 58.

32. Lacan, J. (2005 [1975-1976]). *Le Séminaire, livre XXIII, Le Sinthome*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, Seuil.

33. *Ibid.*, 148-149.

34. *Ibid.*, 149.

35. *Ibid.*, 150.

36. *Ibid.*, 66.

37. Miller, J.-A. (2000). *O.c.*, 18.

38. *Ibid.*

39. Miller, J.-A. (2011). *O.c.*, les 9.

40. *Ibid.*

41. *Ibid.*, les 13.

nis. Het komt er dus op aan om op afstand te blijven van de zin. “Het zijn inderdaad eerst betekenissen die verschijnen in het luisteren, die u vangen en u doordrenken. Het is al heel wat als men erin slaagt er voldoende van los te komen om er de betekenaars uit te isoleren, en om te interpreteren, niet vanuit de betekenis maar vanuit de loutere gelijkkluidendheid, niet vanuit de zin maar vanuit de klank. Soms kan deze interpretatie beperkt blijven tot het doen resoneren van een klank, zonder meer.”⁴²

.....
42. *Ibid.*, les 8.

WANNEER DE TAAAL BOTST OP HET LICHAAM

ONDERZOEKSATELIER '20-'21

INLEIDING OP HET ONDERZOEKS- ATELIER '20-'21 ¹

Wanneer de taal botst op het lichaam...

Geert Hoornaert ²

Ik zal kort de beweging meegeven van waaruit we de activiteiten en meer bijzonder het Onderzoeksatelier van dit jaar hebben gedacht. We zijn natuurlijk vertrokken vanuit de titel van het werkjaar binnen onze School, die van de NLS: Lichamelijke effecten van de taal. Hoe die effecten resumeren, ordenen, beschouwelijk maken? Ze zijn immers immens, zeer variabel, en in hun draagwijdte in zekere zin identiek aan het werkveld van de psychoanalyse zelf.

De titel waarmee we binnen de Kring aan de slag gaan — Sporen van de taal —, wou binnen die variëteit reeds een eerste opdeling introduceren. Deze titel is een bewuste *équivoque*, want de lichamelijke effecten van de taal zijn *a minima* tweeledig; de taal trekt langs de ene kant sporen, in de zin van rails, routes en routines. Ze bijt in op het kind om het tot subject te maken, en zijn lichaam op de sporen van de betekenaar te zetten. Een heel deel van de psychoanalytische verworvenheden kan binnen dit facet van de werking van de taal op het lichaam ondergebracht worden: de taal 'vormt' het spreekwezen, ze trekt snelwegen of duidt omwegen aan, de taal, de pedagogie, de gevestigde discours voorzien in een lichaam en regelen er de gebruiken van, de taal en het spreken organiseren en polariseren de psychische leefwereld voor elk subject dat een lichaam heeft en voor elk lichaam dat zich subjecteert.

1. Inleiding, op 21 oktober 2020, voor het eerste online Onderzoeksatelier van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, werkjaar 2020-2021: 'Wanneer de taal botst op het lichaam...'.
.....

2. Voorzitter van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en *analyticus met praktijk van de New Lacanian School*, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS* en van de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever PPaK. Klinisch psycholoog. hoornaert.geert@telenet.be

Er is echter ook een tweede effect, waar 'Sporen van de taal' niet langer de naam is van de routines, van de rails waarop het spreekwezen wordt gezet en waarmee het zich koppelt aan de wagon van de grote Andere, maar waar 'sporen' de connotatie heeft van 'traces', van de ontsporing. Wat zijn uiteindelijk de sporen van de taal, welke sporen laat ze na? Antwoord van Freud: moderne nervositeit (1908); onbehagen (1930); masochisme als economisch probleem (1924); complicaties in de bevrediging door de introductie van een gene zijde van het lustprincipe (1920); realiteitsverlies bij neurose en psychose (1924); ontkenning (1925); verdringing (1915); remming, symptoom en angst (1926); fetisjisme (1927); dwanghandelingen (1907); faalhandelingen (1901); fantasieën (1908); dromen (1900); familieromans (1913); infantiele theorieën (1908); religies (1927); taboes (1912) — enzovoort. Héél het grondend oeuvre van de psychoanalyse betreft de sporen die de taal trekt bij een wezen dat niet langer alleen en fataal de lichamelijke effecten van het beeld ondergaat, maar dat in zijn constitutie gemerkt en verstoord wordt door het teken.

Onze titel 'Sporen van de taal' benoemt dus die paradox, dit samenvloeiend en subjectief verscheurend effect van de taal als regeling en de taal als ontregeling. Dat was een eerste beweging, onze eerste interpretatie van het thema van de NLS. Maar de opdeling die deze interpretatie dan wel introduceert (het lichaam dat zich op het spoor van de taal zet, en het door de taal ontspoorde lichaam) blijft al te wijds, al te breed, om de diversiteit van de complexe articulaties tussen betekenaar en lichaam recht aan te doen.

Voor het Onderzoeksatelier wensten we dus nog een stap verder te gaan, die de binaire opdeling, de dialectische paradox van de sporen van de taal — regeling versus ontsporing — verlaat, ten voordele van een nieuwe topologie: deze van de laatste Lacan. Deze topologie is niet langer dialectisch, maar borromeaans. Betekenaar en lichaam zijn er niet langer concurrerende en netjes afgebakende velden, maar middels een centraal gat verknoopte en communicerende zones, die mekaar kunnen overlappen en die ook elk de macht van de andere zones, het imaginaire inclusief, gaan begrenzen.

Noties zoals 'gevoeligheid' van het lichaam en resonantie vervangen de duale spanning tussen regeling en ontsparing, zonder echter aan het centrale reële van de psychoanalyse — de niet-verhouding — te verzaken. Deze benadering leidt niet langer tot een paradox, maar tot een punt van opaciteit, waar de psychoanalyse, in haar weigering om 'wereldbeschouwing' te zijn, niet voor terugdeinst.

We hebben drie 'tijden' voorgesteld om de te bestuderen teksten in onder te brengen: de taal veroorzaakt verlies aan genot; de taal veroorzaakt een meer-aan-genieten, een rond de lichaamsholtes teruggetrokken surplus; de taal is niet de rem, maar de oorzaak zelf van wat in het lichaam geniet. Die beweging heeft alle beperkingen van het schematische dat, zo kunnen we nu al voorspellen, niet lang overeind zal blijven doorheen ons werk in het Onderzoeksatelier. De variëteit van articulaties tussen lichaam en taal zijn dermate divers dat ze aan elke afgelijnde doctrine een grens opwerpt, hetgeen voor de psychoanalyse een plaats vrijlaat, deze van een praktijk, van een *savoir-faire*. Ze leidt in elk geval niet tot een nieuwe en netjes afgesloten antropologie. Wat haar kenmerkt is de verrassing, en haar theoretische methode ligt in een werveling van benaderingen rond een opaak punt dat Lacan zonder aarzeling een 'mysterie' heeft genoemd — *le mystère du corps parlant*. Elk van deze benaderingen kan, vanuit een eigen invalshoek, een bepaald facet van dit Reële belichten: nooit echter zal deze mozaïek tot een afgerond beeld leiden. *La géométrie trompe; l'ouragan seul est vrai*, zei Victor Hugo, in die sublieme warboel die *Les Misérables* heet: ons Onderzoeksatelier mag dus best wat turbulent verlopen!

31/03/2020

“Wat een gek idee”, riep Stefan Zweig uit in een gesprek met Belgische collega’s enkele dagen voor WO I werd uitgeroepen. “Je mag me ophangen aan deze lantaarnpaal als de Duitsers België zouden binnenvallen.” In zijn memoires schreef hij dat hij blij was dat zijn vrienden hem niet op zijn woord hebben genomen. Zelfs de luciditeit van een man als Zweig was onvoldoende om zich een voorstelling te kunnen maken van het onvoorstelbare. Hoewel we er ons van bewust zijn in een wereld van *semblants* te leven die het bestaan van een Reële verbergen, bleven we allen onze toevlucht nemen tot een soort ontkenning.

We wisten het maar we geloofden het niet. We vertoeven vandaag in een scenario dat gisteren ondenkbaar was. De “anderen” die we, nauwelijks bewogen, zagen in de beelden uit Wuhan, zijn “wij” geworden.

“Waarom?” vroeg Primo Levi ongelovig aan de Nazi wanneer die een ijspegel uit zijn handen slaat die hij bij zijn aankomst in Auschwitz dorstig had afgebroken. Het antwoord luidde: “Hier bestaat geen waarom!” Het Reële is een dimensie waar er geen ‘waarom’ is. Het Coronavirus heeft geen betekenis. Het is een reële zonder wet dat is ingebroken in het leven van elkeen en onze illusoire en arrogante constructies van de wereld ondersteboven heeft gegooid.

(LVdV — Rosa Lopez — 20 maart 2020 — <https://www.thelacanianreviews.com/i-am-waiting-but-not-hoping/>)

HET IN BETEKENAARS GEGREPEN LICHAAM ¹

Els Van Compernelle ²

We bevinden ons op een moment dat het lichaam ons meer dan ooit bezighoudt — het beeld ervan, afgemeten aan een ideaal, maar ook de gezondheid en uiteraard de ziekte ervan, welzijn, preventie — en op een moment dat de wetenschap bijzonder goed in staat is om daaraan tegemoet te komen: het disfunctioneren wordt via beeldvormingstechnieken gelokaliseerd (met de *full body scan* voor wie het vraagt en er het geld voor heeft), het beeld van het lichaam wordt gecorrigeerd in functie van heersende idealen (wat meer en meer ingeburgerd raakt in het gewone leven — zoals de botoxpauze voor werknemers), middelen worden aan de lopende band geproduceerd om de angst en stress te temperen en vlot voorgesteld door de arts. Er wordt ingegrepen op vragen rond geboorte, leven en dood. Een groot aanbod als antwoord op alle mogelijke vragen, met zijn excessen. Waar Lacan het in ‘La place de la psychanalyse dans la médecine’ heeft over de plaats van de psychoanalyse in de geneeskunde, kunnen we dit in zekere zin ook toepassen op de plaats van de psychoanalyse in verhouding tot de psychologie en de psychotherapie. Deze richten hun focus immers ook meer en meer op het lichaam, als oorzaak van lijden en als punt waarop ingegrepen moet worden. De modellen zijn minder wetenschappelijk onderbouwd, maar veel psychologen maken graag gebruik van een model waarbij psychische problemen vanuit een organische basis opgevat worden (breindisfuncties e.d.), en van allerlei technieken om tegemoet te komen aan het psychisch lijden dat het lichaam voor de mens met zich meebrengt: ontspanningstechnieken, mindfulness om het lichaam te kalmeren en onder

controle te brengen, hypnose, lichaamsgerichte therapieën, EMDR (oogbewegingstherapie) om het informatieverwerkingsstelsel van de hersenen te deblokken zodat disfunctioneel opgeslagen herinneringen alsnog gevoeld kunnen worden. Dit alles om tegemoet te komen aan de vraag naar ‘het zich goed in zijn vel voelen’, ‘stresshantering’, ‘onthaasten’, een harmonie tussen lichaam en geest. We kunnen stellen dat het inwerken op dat lichaam, het remediëren van het gedrag van dat lichaam, het enige veld is waarin de psycholoog zich nog kan bewegen indien de bron van lijden in het organische lichaam ligt en dus buiten de invloedssfeer van het spreken.

Welk veld kan de psychoanalyse daarin vinden?

Lacan maakte in 1966³ al duidelijk dat het lichaam meer dan ooit gegrepen is in het wetenschappelijk discours. Het succes ervan heeft de plaats en autoriteit van de arts danig gewijzigd. Een punt dat mij in eerste instantie getroffen heeft in deze is hoe Lacan zich als missionaris van de arts opstelt. Hij wil een boodschap overbrengen, die heel actueel is.

Eerst en vooral wijst hij op de nefaste effecten van dat wetenschappelijk discours en stipt twee punten aan: de vraag en het genietende lichaam. De mogelijkheid tot een onmiddellijk antwoord op elke vraag van de patiënt (Lacan spreekt er over het ‘ticket de bienfait’ dat men wil bieden, zonder te proberen horen wat de patiënt zegt in wat de arts verstaat of meent te verstaan) en de mogelijkheid om op dat lichaam in te grijpen via allerlei technieken, kunnen vooreerst impliceren dat de vraag aan de Ander wordt dichtgesmeten — in ‘Proposition sur la mutilation’ suggereert Miller dat elk therapeutisch antwoord dat effect kan hebben.⁴ Maar het komt er ook op neer dat het lichaam op een heel bepaalde manier wordt verworpen, bij uitstek niet het lichaam als wat men er zich van voorstelt, dat men verbeeldt (imaginair register) — want daar kan de wetenschap zeker en vast een meesterschap over verwerven —, maar het lichaam in zijn dimensie van genietend lichaam, het lichaam dat iets *wil*: “Le corps est quelque chose qui est fait pour jouir, jouir de soi-même”⁵. Dat lichaam is voor de genees-

1. Bijdrage op 21 oktober 2020, voor het eerste online Onderzoeksatelier van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, werkjaar 2020-2021: ‘Wanneer de taal botst op het lichaam...’.

Tijdens deze bijeenkomst werden twee teksten gelezen: Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). La place de la psychanalyse dans la médecine. Table ronde. In *Bloc-Notes de la Psychanalyse*, 7, 9-38, en Miller, J.-A. (1999). Propos sur la mutilation. In *ACF CAPS*, n° 4, 63-70.

2. Analytica met Praktijk, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, de *NLS* en de *WAP*. e.vancompernelle@gmail.com

3. Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). O.c.

4. Miller, J.-A. (1999). Propos sur la mutilation. In *ACF CAPS*, n° 4, 64.

5. Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). O.c., 22.

kunde een stuk vlees dat puur de waarde als object van uitwisseling dreigt te krijgen; zie bijvoorbeeld hoe Lacan provocatief de artsen toewerpt: “Wat zal je zeggen van volgende uitspraak: ‘Si ton oeil se vend bien, donne-le!’”⁶, wat het lichaam volledig onttrekt van een model waarin men kon zeggen: “Si ton oeil te scandalise, arrache-le”. Als het oog goed op de markt ligt, verkoop het! Bovendien is de wetenschap volkomen in staat om zelf genotsobjecten te produceren en genotseffecten te ontketenen, zoals verslavende producten.⁷ Het genot dat verworpen wordt in het discours keert aldus terug in het reële waar het dat lichaam zelf kan gaan bedreigen of zelfs vernietigen.

Hoe moet de arts zich daartegenover verhouden? Participeren aan de markteconomie van welzijn, waarin hij, als een soort slaaf van het wetenschappelijk discours, gereduceerd wordt tot ‘toediener’ van de producten van de wetenschap⁸ en tot werknemer in de universele onderneming van de productiviteit⁹. En de psycholoog? Zal hij zijn eigen handelen beperken tot een soort remediëring van het gedrag en het stil maken van het lichaam? Ik denk aan de naam van het behandelprogramma en centrum voor kinderen en volwassenen met ADHD: ‘ZitStil!’. Ik denk ook aan de nog steeds zeer actuele kwestie van burn-out en de middelen die worden ingezet om de mensen zo snel mogelijk terug aan het werk te krijgen; de intentie van de overheid in hun steun aan de psychologische hulpverlening is weinig verhelderend: het gaat erom het arbeidsverzuim te doen dalen. Zal de psycholoog daaraan participeren?

De boodschap die Lacan wil meegeven is: als een arts een eigen positie wil blijven vrijwaren, dan zal dat zijn door de ontdekking van Freud mee te dragen in zijn praktijk en zelfs zijn leven; hij voert er een pleidooi voor een ethische dimensie als fundamenteel element in hoe hij antwoordt op de vraag naar genezing (door het onderscheid te maken tussen vraag en verlangen) en in hoe hij rekenschap aflegt van die dimensie van het lichaam als een genietend lichaam, met dat genot dat — zoals Freud ontdekte — neerkomt op spanning¹⁰, forcering, lijden ...

Het moet een handelen zijn gebaseerd op de manier waarop dat lichaam wordt opgevat in

de psychoanalyse. Een cruciaal punt daarin is in elk geval vooreerst dat dat lichaam niet zonder de Ander gedacht kan worden: “Il est nécessaire de faire intervenir le champs de l’Autre...”¹¹. Het feit dat het lichaam in het wetenschappelijk discours gegrepen is, is maar een illustratie van een structureel gegeven: het lichaam is gegrepen in de taal, het ondergaat er de effecten van. Deze ontdekking ligt aan de basis van het ontstaan van de psychoanalyse, we zouden kunnen zeggen dat deze ontdekking de psychoanalyse heeft doen ontstaan! Zie bijvoorbeeld de conversiesymptomen die Freud beluisterde als zijnde fysieke symptomen van verdrongen voorstellingen, als defensie tegenover een psychisch conflict; zie de dwangvoorstellingen, hallucinaties, inhibities; symptomen die allen illustraties zijn van hoe het lichaam gegrepen is in de betekenaars die onze geschiedenis leiden.

We kunnen dit nog stilliger formuleren: het lichaam is *verknoot* aan het spreken en het symptoom is de connectie tussen betekenaar en lichaam. Dat is hoe Hélène Bonnaud het formuleert in haar boek *Le corps pris au mot; ce qu’il dit, ce qu’il veut*.¹²

“Het lichaam is verknoot aan het spreken, het is er niet van gesepareerd. En het ondergaat er de traumatische inslag van zonder het te weten, het symptoom draagt er het spoor van.

Het lichaam is ‘symptraumatise’, ‘gesymptraumatiseerd’, als effect van een betekenaar, als singulier antwoord op wat werd gezegd en vergeten, ontkend, verworpen.”¹³

“Het is deze pregnantie van de betekenaar op het lichaam, het singuliere merkteken, dat het veld van een analyse opent. Het lichaam is er als wat het zegt als levend lichaam, gegrepen in het weefsel dat het tot subject heeft gemaakt. Dit komt van de Ander en als hij het niet weet, zal hij ontdekken in een analyse hoe bepaalde woorden van de Ander op hem ingewerkt hebben.”¹⁴

Maar tegelijk — en dat is het cruciale punt — “omdat het menselijk wezen een spreekwezen is, is het lichaam onmogelijk te vatten wat betreft het pure genot.” Wanneer het gaat over het genot van het sprekende lichaam, is er iets dat niet gevat kan worden door het spreken. Dat genot is als de schaduw van dat symptoom, de partner ervan, die maakt dat dat symptoom niet zomaar oplost wanneer de erin verscholen

6. *Ibid.*, 28.

7. *Ibid.*, 23.

8. *Ibid.*, 20.

9. *Ibid.*, 27.

10. *Ibid.*, 25.

11. *Ibid.*, 24.

12. Bonnaud, H. (2015). *Le corps pris au mot. Ce qu’il dit, ce qu’il veut*. Paris: Navarin / Le Champ freudien.

13. *Ibid.*, 12.

14. *Ibid.*, 13.

zin bevrijd wordt via spreken.¹⁵

Hoe die ontmoeting tussen woorden en lichaam geconceptualiseerd moet worden, herneemt Lacan verschillende keren in de loop van zijn onderwijs — de titels van de verschillende onderzoeksateliers wijzen er al op. Maar stellig is het zo dat *dat gegrepen zijn van het lichaam in de betekenaar, de ontmoeting van de woorden met het lichaam, zijn effecten heeft, op dat genietende lichaam*. We vinden hier de twee elementen, de twee leidraden van dit onderzoeksatelier: ‘Le corps est quelque chose qui est fait pour jouir, jouir de soi-même’ en ‘Het in de betekenaar gegrepen lichaam’. De titel als antwoord op het citaat, of eerder: het wijst op een mogelijke operatie van de taal op het genietende lichaam. Wat zegt Lacan erover in deze tekst op dat moment, 1966, en waar wijst Miller op?

Het genot wordt benoemd (in eerste instantie door Freud) als spanning, excès en de operatie die het lichaam opneemt in de betekenaar, het symboliseren van dat lichaam, het *signifiantiseren* ervan, heeft een effect op dat lichaam in die zin dat er een bewerking van dat genot gebeurt.

Bij Lacan lezen we dat het genot dat het lichaam ervaart (“la jouissance au sens où le corps l’éprouve”¹⁶) van de orde van de spanning is, *forçage*, ook lijden, *douleur*. Plezier, het lustprincipe, is een barrière tegen het genot, het is reductie van spanning, tempering, het houdt het genot op afstand. En het verlangen is een soort compromis, is een niveau op de schaal van het genot, het blaast het lichaam leven in. En Miller, in *Propos sur la mutilation*, spreekt over een mutilatie van het genot. Opdat er sprake zou zijn van een menselijk lichaam, een gesymboliseerd lichaam, is er structureel een mutilatie van het genot. Hij specificeert in eerste instantie hoe mutilatie cultureel gezien altijd al de functie heeft gehad van het genot te temperen, alsof dat genot ‘in wilde toestand’ tegengesteld zou zijn met de orde en structuur van de maatschappij. De intrede in de cultuur vereist een negativering van het levende vlees, een libidinaal offer dat van het lichaam wordt afgenomen. Dat menselijk lichaam, dat het zo zal verdienen zijn identiteit te behouden, zelfs in de dood, is tegelijk dus al bij leven voor een deel dood wat betreft het genot, het leefde slechts van een rest aan genot waarbij het genot slechts met mondjesmaat toebedeeld werd. Hij

zet hier de concepten van Freud over de functie van castratie, het verloren object. Castratie is dan het doorvoeren van een lichamelijk ‘wegnemen’ op symbolische wijze, die een regulering van het genot doorvoert.

Mijn vraag daarbij is dan: is het de cultuur, de intrede in de cultuur op zich, die zorgt voor een mutilatie van dat genot en een mortifiëring van het lichaam, dat maakt dat we enkel kunnen genieten via een zekere min? In die zin van: het genot wordt verboden, er is een symbolische wet die dat verbiedt. Of is die structurele mutatie van dat ondraaglijk genot primairder? In Millers tekst lijkt iets daarop te wijzen: “Il ne faut pas confondre la loi symbolique s’il est vrai que le châtement premier, primordial, est corporel”¹⁷. Hij haalt het voorbeeld aan van de steniging van het Afghaanse koppel dat overspelig was. Het gaat niet zozeer over de regels en gewoonten van die cultuur die overschreden werden en het feit dat dit bestraft moet worden, het overschrijden van een symbolische wet dus, maar wel om iets structureels: het willen vernietigen van het beeld van deze lichamen die schuldig waren aan een transgressief genot. Ik denk daarbij ook aan wat Lacan in 1960 stelt in *Subversion du sujet...*: “Ce n’est pas la Loi elle-même qui barre l’accès du sujet à la jouissance, seulement fait-elle d’une barrière presque naturelle un sujet barré. C’est le plaisir qui apporte à la jouissance ses limites, le plaisir comme liaison de la vie, incohérent, jusqu’à ce qu’une autre, et elle non contestable, interdiction s’élève de cette régulation découverte par Freud comme processus primaire et pertinente loi du plaisir.”¹⁸ Er is dus een bijna natuurlijke barrière tegen het genot, het plezier als band met het leven; totdat dit wordt overgenomen door een verbod, dat niet te contesteren valt, dat van de Wet. Het wijst erop dat, daar waar het genot niet via een symbolisch kader of psychische realiteit getemperd kan worden, er wel de mogelijkheid is voor een subject om dat genot, al dan niet tijdelijk, te temperen via een lustprincipe dat niet door de wet van de vader wordt gereguleerd. Dit is een klinisch bruikbare stelling, bijvoorbeeld voor de kliniek van de verslaving.

15. *Ibid.*, 21.

16. Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). *O.c.*, 25.

17. Miller, J.-A. (1999). *O.c.*, 67.

18. Lacan, J. (1966 [1960]). *Subversion de sujet et dialectique du désir*. In *Écrits*. Paris: Seuil, 823.

24/03/2020

Wie kent nog het fenomeen van de *potlatch*? Een potlatch is binnen de antropologie de term voor bijeenkomsten tussen stammen (vooral in zwang bij de Indianen van de Amerikaanse westkust) waarbij grote hoeveelheden voedsel worden opgegeten en soms gewoonweg vernietigd, of andersoortige, vaak kostbare geschenken aan elkaar worden gegeven, welke eveneens na afloop vaak vernietigd worden. De bedoeling is de rivaal tot een gelijksoortig feest te verplichten. Is die daar niet toe in staat dan verliest de stam aan prestige. In tijden van schaarste zal de stam dus zuinig moeten omgaan met voedsel, zo niet kan er geen potlatch georganiseerd worden. Daar het “verkwisten” van voedsel en kostbaarheden naar West-Europese normen als onaanvaardbaar werd beschouwd, is het gebruik vanaf de 19^e eeuw fel bestreden en sterk afgenomen.

Roger Litten herinnert ons aan de commentaar die Lacan op dit ritueel geeft in zijn seminarie over de Ethiek en stelt dit tegenover de symptomatische en desastreuze effecten van het neoliberale discours die door de huidige Coronacrisis wel op een zeer abrupte en schrijnende manier bloot worden gelegd. Trumps obscene biljoen dollar bod op de exclusieve rechten op de resultaten van het antivirussen onderzoek enerzijds, de onbeschaamde uitspraken van de Britse eerste minister anderzijds dat men in het belang van een collectieve immuniteit de zwakkeren zal opofferen — “Many of you will die. You will lose your loved ones before their time” — demonstren de doorgedreven individualisering, de toenemende kloof tussen rijk en arm, een doorgedreven sociale selectie met opoffering van de zwaksten en het verdwijnen van elke vorm van sociale solidariteit. Dit alles in het belang van het “*behoud van de (eigen) economie*”. Van het hebben en behouden van goederen dus.

Het ritueel van de *potlatch* — ver van “verkwistingen” van “onbeschaafde volkeren” te zijn — toont ons het vermogen van niet-kapitalistische samenlevingen om ceremoniële praktijken uit te vinden die heilzaam zijn voor de subjectieve interactie en het *behoud van het verlangen*. Het vernietigen van de goederen is een sociale modus om het verlangen in stand te houden.

(LVdV — Roger Litten — 18 maart 2020 — <https://www.thelacanianreviews.com/the-bonfire-of-the-vanities/>)

VERLOREN IN VRAGENLAND – OVER PSYCHO- ANALYSE IN DE MEDISCHE WERELD ¹

Evi Verbeke ²

In 1966 nam Lacan deel aan een rondetafelgesprek, op uitnodiging van psychoanalytica Jenny Aubry, een oud-studente van Lacan³. Aan de discussie deden ook verschillende artsen mee, vooral zij ervaren moeilijkheden. Ze lopen namelijk vast met sommige patiënten: enkelen stellen vreemde vragen, waar ze niet weten hoe erop te antwoorden. Bij een aantal patiënten mankeert het in de bovenkamer. Die sturen ze dan richting analyticus.

Jenny Aubry getuigt van haar ervaring om pediaters en analytici met elkaar in dialoog te laten gaan. Zij probeerde een ruimte van spreken te maken, een mooi werk dat zeker te valideren valt. Maar Lacan zal in zijn tussenkomst het accent niet leggen op psychoanalytische technieken, hij zal de artsen wijzen op een inherent probleem in hun vraagstelling zelf. Met een opvallende helderheid — naar de normen van Lacan — stipt hij enkele moeilijkheden aan en geeft hij daarmee als het ware een samenvatting van zijn theorie. Hij zet op scherp waar het hem om te doen is, door in te zoomen op de verhouding tussen vraag, verlangen en genot en de relatie daarvan tot het freudiaanse onbewuste.

Lacan waarschuwt dat het onvoldoende is om een analyticus toe te voegen aan een medisch team, die dan alle gevallen van redeloosheid en

psychosomatiek behandelt. Het gaat er niet om alle vreemde patiënten naar de psy te sturen. Willen die artsen weg uit hun verwarring, dan zullen ze de zaken moeten aanpakken op een fundamenteeler niveau. Niet alleen: voeg er een analyticus aan toe, maar: zorg dat de artsen zich deels vanuit de psychoanalyse kunnen oriënteren. Eenvoudiger gesteld: de artsen moeten de hypothese van het onbewuste leren kennen om niet langer verloren te lopen in vragenland.

Het doet mij denken aan een studente die me vertelde dat ze op een afdeling in de psychiatrie solliciteerde als begeleidster. Ze vroeg het afdelingshoofd welke visie zij hanteerden, waarop die antwoordde: “Normaal gedrags-therapeutisch, maar onze psycholoog is een halfjaar afwezig en wordt vervangen door een analyticus, dus hebben we eventjes een analytische visie”. Ook hier gaat men ervan uit: voeg een psycholoog toe en dat alleen zorgt voor verandering. Dat klopt niet, als je als afdeling psychoanalytisch georiënteerd wil werken, zal dat niet gebeuren door een analyticus aan te nemen waar alle patiënten twee keer per week langsgaan. Het gaat erom dat een team zich oriënteert vanuit een bepaalde ethiek en minimaal vertrekt vanuit de hypothese van het onbewuste. Dat lijkt Lacan hier ook te insinueren. Niet dat de artsen allemaal als doorwinterde analytici moeten optreden, maar wel dat ze hun moeilijkheden niet zullen oplossen door alleen een analyticus toe te voegen aan hun team. Ze moeten zelf de hypothese van het onbewuste op zijn minst minimaal kennen, anders blijven de vragen van hun patiënten mysteries die hen keer op keer op een dwaalspoor zetten.

Want vragen: die krijgen ze wel! En dat mag natuurlijk ook, de medische wetenschap kan heel wat en dat is goed. Als ik mijn been breek, ben ik blij dat een arts dat kan gipsen, als ik een hartaanval krijg zou ik het sympathiek vinden als men mij naar een dokter brengt en niet naar mijn analyticus. Maar, zegt Lacan⁴: “De medische wetenschap weet wat ze kan maar ze weet niet wat ze wil.” En daar raakt ze verloren. Vandaag zien we dat terugkeren in bijvoorbeeld debatten over genetische screening voor de geboorte: de wetenschap weet dat ze dit kan, maar weet momenteel niet of ze dat nog wil. Hoe ver gaan we in het bepalen hoe een kind er moet uitzien? Wil de medische wetenschap bijvoorbeeld wat Etienne Vermeersch enkele jaren geleden voorspelde, “dat downsyndroom zal uitsterven nu we daar

1. Bijdrage op 21 oktober 2020, voor het eerste online Onderzoeksatelier van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, werkjaar 2020-2021: ‘Wanneer de taal botst op het lichaam...’.

Tijdens deze bijeenkomst werden twee teksten gelezen: Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). La place de la psychanalyse dans la médecine. Table ronde. In *Bloc-Notes de la Psychanalyse*, 7, 9-38, en Miller, J.-A. (1999). Propos sur la mutilation. In *ACF CAPS*, n° 4, 63-70.

2. Klinisch psychologe in PC Karus, praktijk-assistent aan de Vakgroep Psychoanalyse en Raadplegingspsychologie, UG. eviverbeke@gmail.com

3. Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). La place de la psychanalyse dans la médecine. Table ronde. *Bloc-Notes de la Psychanalyse*, 7, 9-38.

4. *Ibid.*, 22.

standaard op screenen?”⁵ En wat willen al die jonge ouders dan? Dat opent het domein van de ethiek, waar een juist of fout antwoord bij voorbaat ontbreekt. Genetische screening is niet mis en soms noodzakelijk, maar de onbegrensde mogelijkheden tonen dat de medische wetenschap uiteindelijk in de knoop raakt met de ethiek.

Lacan zet dat in deze discussie op scherp: de vraag die de medische wetenschap binnenkrijgt gaat niet alleen om doelgerichte oplossingen voor enkelvoudige problemen. Het lichaam dat de vraag stelt is niet neutraal, maar is een genietend en verlangend lichaam. Er ontglipt iets aan dat lichaam en daarom is een vraag nooit neutraal.

Het doet me denken aan een vrouw die drie jaar na een val nog sukkel met beide benen: allerhande operaties, constante pijn, soms kan ze rondlopen, soms moet ze in een rolstoel. Ze klaagt vaak dat het teveel wordt. De artsen begrijpen het niet: de operaties zouden al lang moeten geholpen hebben, ze moet meer bewegen maar zij zelf zegt dat dit te veel pijn doet, wat medisch gezien niet volledig kan kloppen. De specialist stuurt haar daarom door naar een andere arts, die merkt dat ze te veel weegt en last heeft van haar schildklier. Dus moet ze verdere onderzoeken doen en naar een diëtist. Daar komt naar voor dat haar rug niet goed meer functioneert door het vele stilzitten, er moet dringend een nieuwe scan worden genomen en ze moet kinesitherapie opstarten. Intussen komen de bloedresultaten van het labo terug en blijkt één waarde verhoogd. Weer een nieuwe specialist in de rij. Intussen zit de gynaecoloog met de handen in het haar omdat de menstruatie van de patiënte al maandenlang uitblijft, zonder duidelijke oorzaak. Ook die stuurt haar door naar een andere collega-specialist.

Dat soort verhalen hoorde ik wel meer. Elke specialist onderzoekt een klein deeltje, elke specialist hoopt een antwoord te vinden en snapt niet waarom hij het niet vindt. Geen enkele arts merkt de insisterende *acting-out*. Dat maakt Lacans opmerking instructief: in plaats van dat dokters zich focussen op de expliciete vraag van de patiënt, kunnen ze daarnaast ook luisteren naar het verlangen en naar het genot dat daarin zit. Voor een arts, niet geschoold in de psychoanalyse, kan het paradoxaal klinken dat iemand genot scheidt in een lichaam dat afziet en dat zij overal heen sleept met de vraag om het te genezen. Zonder hypothese van het

onbewuste is dat inderdaad een raadsel.

Dat wil niet zeggen dat we artsen moeten vervangen door analytici. Een analytische interpretatie zal een gebroken bot heus niet recht-trekken. Maar lichaam en psyché zijn niet gescheiden, lijf en taal niet ontkoppeld. Zou er daarom in de medische wetenschap geen kern van niet-weten moeten zitten, die ruimte laat voor de hypothese van het onbewuste om zo de vragen van patiënten ook in een andere context te horen?

Situeert zich daar ook het verschil tussen psychologie en psychoanalyse? Psychologie is al te vaak een extra techniek die je kan toevoegen aan het medische arsenaal: de chirurg fikst de benen, de gynaecoloog de menstruatie, nog een ander de schildklier en de psycholoog herstelt de kop. Binnen een jaartje is het hopelijk opgelost. Psychoanalyse zal het genot en het verlangen bevragen dat insisteert in het lichamelijke. Dat lichaam is geen vervelende last dat toevallig pijn heeft en niet gefikst raakt. Dat lichaam is in sommige gevallen de scène waarop het verlangen wordt gezet. Bij deze vrouw in de vorm van een *acting out*, die smeekt om een verhaal. Misschien daarom dat zij niet terug kon wandelen na haar laatste operatie, ook al moest die soelaas brengen. Maar dat ze wel terug begon te wandelen nadat een verpleegkundige naar haar luisterde en in plaats van mee te gaan in alle nieuwe onderzoeken, inging op haar klacht dat ze geen vrienden heeft en opmerkte: “Maar kijk, als je belangrijkste vrijetijdsactiviteiten zich allemaal afspeelden in het ziekenhuis, dan is het moeilijk om vrienden te maken.” Een interpretatie met effect — want ook binnen een overdrachtsrelatie — de vrouw begon terug te wandelen en sprak over de aanleiding van haar val drie jaar geleden.

Omdat Lacan Foucault aanhaalt in deze tekst, sleur ik hem er hier ook nog eens bij. Foucault duidt in 1964 het verschil tussen psychologie en psychoanalyse als volgt aan: “*In de psychoanalyse gaat het geenszins om psychologie, maar om een ervaren van de redeloosheid die de psychologie in de moderne wereld juist wilde maskeren*”⁶. Dat is de inzet van dit debat. Lacan probeert de artsen te duiden dat het niet gaat om de redeloosheid die ze ontmoeten vlug naar de analytici te brengen, als extra onderdeelje in de eindeloze rij van specialisten. Eerder moeten ze de redeloosheid, die het lichaam zowel maskeert als op de scène zet, horen en beluisteren. Genezen én luisteren tegelijk, dat is de inzet van de medi-

5. Vermeersch kreeg voor die uitspraak uit verschillende hoeken kritiek, voornamelijk Ignaas Devisch ging de dialoog aan. Zie ook https://www.standaard.be/cnt/dmf20170622_02936822

6. Foucault, M. (2013 [1964]). *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam: Boom. O.c., 231.

sche wetenschap. Als de medische wetenschap dat niet doet en gelooft in een neutraal lichaam met accidenteel een beetje lastige redeloosheid, dan zal haar medische taal onvermijdelijk botsen op het genot van dat lichaam.

SPOREN VAN DETAAL

Lezingencyclus '20-'21

06/05/2020

Vignetje vanuit de lockdown
Glenn Strubbe

Als ik de groep mensen overschouw waar ik mee werk, zie ik in deze tijden van lockdown een heel dubbele situatie verschijnen die bij mij de vraag naar de logica van deze dubbelheid oproept.

Het valt me in eerste instantie op dat ik meer dan ooit af te rekenen heb met crisissituaties die ik moeilijker te hanteren vind dan anders. Meestal lukt het wel ermee aan de slag te gaan en een crisisopname of passage à l'acte af te weren. Dit blijkt nu veel moeilijker, wat mij niet los lijkt te staan van de onmogelijkheid fysiek aanwezig te kunnen zijn. Telkens gaat het om één of andere vorm van ontkoppeling van de Ander.

De grootste groep maakt echter gewag van een nooit eerder ervaren rust. Hier heeft men zich nog nooit zo goed gevoeld, ontslaan van alle sociale verwachtingen, die klaarblijkelijk iets van een imperatief inhouden. Karel, een vijftiger die de neiging heeft zijn sessies te vullen met een genotsvol jammeren over zijn – veelal zelf zorgvuldig georkestreerde – eenzaamheid, illustreerde dit op zijn onnavolgbare manier. 'Dik in orde!' antwoordde hij toen ik hem vroeg hoe hij het stelde. 'Beter dan ooit!'. De eenzaamheid is plots een gedeelde eenzaamheid. Er zijn geen feestjes nu waar hij stevast niet op wordt uitgenodigd. 'Ik moet me nu de vraag niet stellen waarom ik eenzaam ben.' Wat hem het meest frappeert is dat zijn 'emo-eten' opvallend makkelijk onder controle te houden is, zijn emo-eten dat hem *dik* maakt, wat hem ertoe bracht een tijd geleden een *gastric bypass* te laten plaatsen. 'Het is raar, mijn FOMO (Fear of missing out) is precies een JOMO (Joy of missing out) geworden!' De eenzaamheid functioneert voor Karel als een symptoompartner (*partenaire-symptôme*), als datgene waar hij aan lijdt, én waarvan hij (oraal) geniet. Het vormt voor hem een mal, een benoeming voor het reële als datgene wat niet gaat. In tegenstelling tot anders wordt dit genieten nu een plezier.

Mij lijkt het concept van de symptoompartner toe te laten iets van de logica van deze gespleten situatie met zijn schijnbaar tegenstrijdige effecten te lezen. De vraag waar de symptoompartner zich situeert — in het kot of erbuiten — is cruciaal. Tussen vier muren zitten mét je symptoompartner of er door de lockdown net van afgesneden zijn maakt een wereld van verschil uit, het verschil tussen symptoom en ravage.

(GS — 6 mei 2020)

DE LICHAAMELIJKE EFFECTEN VAN DETAAL

Verslag over de lezing van Philippe Bouillot ¹

Joost Demuynck ²

Philippe Bouillot toonde zich zoekend in het ontvouwen van zijn lezing over de lichamelijke effecten van de taal. Zoekend zijn we allen wanneer we ons begeven in het laatste en allerlaatste onderwijs van Lacan. Maar de weg die Philippe hierin gekozen heeft was interessant.

Freud en Lacan

In ‘Het vraagstuk van de lekenanalyse’³ evoceert Freud de magie van de woorden en hun toverkunst. Philippe Bouillot wees hierbij op het evolutionair denken van Freud: “In den beginne was er de daad, het woord kwam later, het was onder sommige omstandigheden een culturele stap vooruit als de daad afgezwakt werd tot het woord”⁴.

Lacan wijst er in zijn lezing ‘Le phénomène lacanien’⁵ op dat er woorden zijn die dragen, en andere niet, dit is wat men de interpretatie noemt. Er is een nog beknoptere formule die Lacan in ‘Le moment de conclure’ naar voor schuift “...waar een analyticus zou moeten toe komen, is met het woord ongedaan maken wat door het woord is veroorzaakt”. Bouillot wijst erop dat naast de vaststelling dat de woorden dragen, Lacan er de vaststelling aan toevoegt

dat het op het lichaam is dat ze dragen, dat ze effect hebben ... of niet. Jacques-Alain Miller⁶ affirmeert dat wat voor Freud ‘magisch’ was voor Lacan behoort tot het mysterie: “Wat een mysterie vormt maar onmiskenbaar is, is het resultaat van de greep van het symbolische op het lichaam. Om het in cartesiaanse woorden te stellen, het mysterie is eerder van de orde van het woord en het lichaam. Vanuit dit ervaringsgegeven kan men stellen dat het van het register van het reële is.” Dit is een vaststelling en geen hypothese.

Maar waarom heeft het ene woord wel en het andere geen effect? Het is net deze onvoorspelbaarheid, onberekenbaarheid die de psychoanalyse onderscheidt van de wetenschap.

Een jongere wordt met een betekenaar geconfronteerd die een lichamenlijk effect creëert: ‘uitvalsbasis’ wordt voor hem val(len). Ze laten mij vallen. Hij ontsteekt in een grote woede. Deze effecten zijn enkel denkbaar wanneer de betekenaar en het lichaam radicaal van elkaar gescheiden zijn. Dat twee materies op elkaar inslaan kan men maar vatten op voorwaarde dat ze elkaar totaal vreemd zijn.

De laatste Lacan

In zijn twintigste seminarie lanceert Lacan: “Mijn hypothese is dat het individu dat door het onbewuste is geaffecteerd hetzelfde is wat ik het subject van een betekenaar noem.”⁷ Het is van hieruit dat we de effecten van de taal op het lichaam moeten bestuderen, betoogt Philippe Bouillot.

Een eerste voorafgaandelijke opmerking betreft de overlapping van de woorden en het lichaam. In de cartesiaanse oppositie tussen ziel en lichaam bevindt de drift zich langs de kant van het lichaam. In de psychoanalytische oppositie tussen taal en lichaam bevindt de drift zich zowel langs de kant van de taal als langs de kant van het lichaam.

De mogelijkheid blijft, verwittigt Philippe Bouillot met Lacan, dat de sporen die woorden hebben nagelaten niet noodzakelijkerwijze met woorden kunnen worden tenietgedaan.

Een derde bemerking is dat tegenover de lichamelijke effecten van de taal, er ook sprake is van de talige effecten van het lichaam. Hierbij

1. Verslag van de eerste bijeenkomst van de lezingencyclus '20-'21 van de Kring voor Psychoanalyse — ‘Sporen van de taal’ — op 10 oktober 2020 te Gent. Philippe Bouillot is Analyticus met praktijk te Brussel, lid van de *Ecole de la Cause Freudienne* en de *World Association of Psychoanalysis*.

2. Analyticus Lid van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, de *New Lacanian School* en de *World Association of Psychoanalysis*. Lesgever aan het *PPaK-Gent*. joost.demuynck@telenet.be

3. Freud, S. (2006[1926]). Het vraagstuk van de lekenanalyse. In *Werken* 9, Amsterdam: Boom, 280. “...het woord was toch oorspronkelijk een toverkunst, een magische daad, en het heeft veel van zijn oude kracht behouden”.

4. *Ibid.*

5. Lacan, J. [1974]. *Le phénomène lacanien*. Te consulteren op Cairn.info: <https://www.cairn.info/journal-essaim-2015-2-page-143.htm>

6. Miller, J.-A. (2016). Het onbewuste en het sprekende lichaam. In *via Lacan 1*, Tijdschrift voor Psychoanalyse van de NLS, 49.

7. Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire, livre XX, Encore*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 129.

verwijst Bouillot naar Miller die opmerkt dat Lacan met zijn constructie van de fallus ons het paradigma heeft gegeven van het lichaam dat verheven wordt tot een betekenaar. Hierdoor krijg je twee tegengestelde bewegingen:

De verlichamelijking (*corporisation*) van de betekenaar en de ‘verbetekenaring’ (*signifiantisation*) van het lichaam.

Maar de voorwaarde voor dit alles, is dat het subject een lichaam *heeft*. Het statuut van het lichaam valt niet onder het Zijn, maar wel onder het hebben: “Men kan het nog eenvoudiger zeggen, namelijk dat het subject vanaf het moment dat het subject van de betekenaar is, zich niet meer met zijn lichaam kan identificeren. Hieruit vloeit zijn affectie voor zijn lichaamsbeeld voort”.⁸ Dit is, zegt Bouillot, omdat de identificatie tussen lichaam en Zijn mislukt, dat men nooit went aan het lichaam dat men heeft. Men kan het op verschillende manieren beminnen, het veel liefde of haat betonen, men zal altijd een instabiele relatie met het lichaam onderhouden.

En hier verwijst hij terug naar Miller: “Het is in de kloof van de identificatie tussen Zijn en lichaam, het is in het volhouden dat het subject een relatie van hebben heeft met het lichaam dat de psychoanalyse er zijn plaats kan innemen”.⁹

Wanneer we spreken over het lichaam en de lichamelijke effecten, dan spreken we over het **levende lichaam**. Miller preciseert dat we dan het symbolische lichaam net als het imaginaire lichaam langs de kant schuiven. Het levende lichaam is dat lichaam dat door de genieting is geaffecteerd.¹⁰ We zouden aan het reële kunnen denken, het reële lichaam. Maar Miller houdt vol dat het om het levende lichaam gaat.

Er blijft op dat moment een dualisme tussen de betekenaar en het lichaam. Dit laat zich vertalen in een “**lichaamsevenement**” en een “**tot stand komen van betekenis**”. Dit zijn ook twee definities van het symptoom waarbij het ene het andere overschaduwet. Hierdoor krijg je ook twee statuten van de interpretatie. Het is door het tot stand komen van betekenis dat een symptoom kan worden geïnterpreteerd. Maar wanneer het symptoom een evenement is van genieting, dan is dit soort interpretatie niet evident.

Philippe Bouillot herneemt de hypothese van Lacan, namelijk dat een individu dat door het onbewuste is geaffecteerd hetzelfde is als wat hij het subject van de betekenaar noemt¹¹. Bouillot wijst erop dat deze twee eigenlijk identiek zijn. Dit betekent dat een betekenaar niet alleen het effect is van een betekende, maar dat hij een effect van affect heeft in een lichaam. Dit affect laat een spoor na in het lichaam. Het effect affect houdt ook het effect symptoom in, effect van genieting, en zelfs effect subject, maar een effect subject dat in het lichaam wordt gesitueerd.

Bouillot besluit hier: het effect subject dat in het lichaam is gesitueerd zegt alles ineens: het tot stand komen van betekenis en van een lichaamsevenement. Het zijn de twee zijden van het symptoom als betekenis en als bevrediging.

Philippe Bouillot heeft een boeiend parcours afgelegd op deze namiddag, een parcours dat een aanleiding kan vormen tot veel lees- en herleeswerk!

8. Miller J.-A. (2000). *Biologie lacanienne et événements du corps*. In *La cause freudienne*, n° 44, Paris:Navarin, 57.

9. *Ibid.*, 13.

10. *Ibid.*, 13.

11. Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire, livre XX, Encore*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 129.

**ATELIER
LACANIAANSE
KLINIEK**

22/05/2020

In deze Coronatijden is eten een belangrijk gegeven. Er wordt voedsel gehamsterd, gezamenlijke maaltijden in de (op)gesloten kring zijn bijzondere momenten, nog nooit zijn zoveel maaltijden afgehaald of online besteld, iedereen organiseert videoaperos en met de vele borrelhapjes bij de zoveelste film of serie neemt het gewicht toe. Op internet circuleren hierover tal van humoristische plaatjes volgens het principe 'voor' en 'na' Corona. Na Corona zullen die overvloedige kilo's er op één of andere manier weer af moeten!

Gustavo Dessal werpt een licht op een nieuwe epidemie die in Silicon Valley - lees "Silly con" — een ware obsessie is geworden: vasten. Jack Dorsey, uitvinder en CEO van Twitter, eet en drinkt niet gedurende 22 uur per dag. Volgens hem en de aanhangers van deze methode is vasten een buitengewone stimulans voor de productiviteit. Het verhoogt én de concentratie én het werkvermogen. Bij langdurig vasten produceert het lichaam ketonlichamen die een bijzondere energie voor hart en brein leveren. De promotors van deze methode zijn verslaafd aan de euforische roes die dit teweegbrengt. Het lichaam wordt dus een nieuw apparaat dat kan geoptimaliseerd worden om zijn productiviteitscapaciteit op te drijven. "Fast" betekent in het Engels zowel 'vasten' als 'snel'. Snelheid is voor de profeten van de moderne technologie een opperste goed. Het is niet moeilijk op die manier in deze epidemie dus een nieuwe en moderne modaliteit van een veeleisend Boven-Ik te zien verschijnen. Vasten *voedt* het Boven-Ik! We zien een nieuwe kliniek ontstaan: niet eten veroorzaakt niet enkel meer anorexie maar ook productieve werkrachten!

(LVdV — Gustavo Dessal — 13 mei 2020 — <https://www.thelacanianreviews.com/fast/>)

ANOREXIA ¹

Thomas Van Rumst ²

Ik werk sinds twee jaar op een psychiatrische afdeling waar de expertise ten aanzien van de anorexia hoog in het vaandel gedragen wordt. We hebben nu eenmaal die reputatie... Ik zal daar vanavond enkele kanttekeningen bij maken, zeker wat betreft de reputatie van de psychoanalytische aanpak.

De patiënten op deze afdeling worden namelijk aan een contract onderworpen. Zelfs al wordt dit gevraagd vanuit het oogpunt dat men hiermee zijn woord geeft, een symbolische daad stelt, het is net daar dat het schoentje wringt: het woord, het spreken, hebben in de anorexia weinig of geen gewicht. Dikwijls stemt men toe onder druk van de naasten, de familie.

In dat contract staat welk gewicht men moet behalen om ontslaan te worden uit de kliniek. Er staat ook een intermediair gewicht in. Als dat bereikt wordt, kan men bepaalde activiteiten doen en mag men ook af en toe naar huis: eerst een namiddag, dan een volledig weekend, enz. Het eten wordt sterk aangemoedigd vanuit het team. Het is niet moeilijk om hierin de gedragspsychologische methode te herkennen.

Er wordt rekening gehouden met de subjectieve coördinaten van de patiënten, hun geschiedenis en de familie, maar toch blijft het gewicht de doorslaggevende factor. Soms worden patiëntes bijvoorbeeld ontslaan omdat ze onder hun gewicht van aankomst blijven, wat uiteindelijk tegenstrijdig is want mocht het nu zo eenvoudig zijn om een kleine moeite te doen dan zou een opname met intensieve therapie ook niet geïndiceerd geweest zijn. In mijn mindere dagen heb ik de indruk te mogen instaan voor een laagje freudiaanse vernis.

Opvallend is dat deze behandeling, ondanks een eventuele gewichtstoename, volledig in de lijn ligt van de anorexia zelf. Het ene *Über-Ich* wordt vervangen door een ander: tweemaal per week wordt de patiënt gewogen, wat uiteraard een medische noodzaak is, en die metingen wor-

den gevolgd door een evaluatiegesprek waarin de patiënten al dan niet onder hun voeten krijgen. Hoe pijnlijk deze evaluatie soms ook kan zijn, men kan ermee verder... in de berekeningen van calorieën en kilo's. De patiënten eten cijfers, en evaluatie is een belangrijk element in hun discipline. Een patiënte zei me ooit: "het cijfer zegt wat je bent".

Ik zou durven stellen dat anorexia een hygiënisme is. Miller vergelijkt de anorexica met de zelfmoordterrorist in de zin dat beiden een engelenlichaam willen³. Het lichaam wordt ontdaan van alle seksuele kenmerken, tot het ophouden van de maandstonden. Elke vorm van genieten en plezier is uit den boze, er moet gewerkt worden. De driften worden aan de Wil onderworpen door een streng regime, een triomf van het Ik over de seksualiteit. Maar de ontbering is nooit genoeg: een stem in hen zegt dat ze nog moeten vermageren. We herkennen hierin de stem van het gulzige Opper-Ik dat in sommige gevallen razend tekeergaat in vernerende hallucinaties: "Zie jezelf nu eten, vet kalf".

Een ander aspect dat in die benadering over het hoofd wordt gezien, is de even problematische gedweeheid ten aanzien van de vraag van de Ander. Het zijn dikwijls harde werkers, uitstekende leerlingen en brave meisjes. Het enige dat hapert zijn de maaltijden, en dat terwijl men mooi, recht aan tafel zit. Er wordt hen in onze dienst zowel expliciet als impliciet gevraagd te eten, mits enige geruststelling dat hun bord wel degelijk gewogen en afgestemd is op hun Body Mass Index.

Vroeg of laat stemmen ze toe en behalen ze uiteindelijk het gewicht van hun contract: ze mogen terug naar huis, naar hun familie. Sommigen hervallen en sterven vooraleer ze terugkomen. Anderen, blijkbaar niet zelden, plegen zelfmoord na hun 'genezing', waardoor we kunnen stellen dat anorexia, hoe dodelijk ook, een manier blijkt om in leven te blijven. In de casus die ik op Pipol 9⁴ heb gepresenteerd was de zwakheid door de anorexia een barrière waardoor de dame in kwestie geen energie had om zelfmoord te plegen. Een andere patiënte beschreef een zelfmoordpoging als een boulimische crisis. Boulimie is een andere uitkomst

1. Voordracht gegeven op het atelier lacaniaanse kliniek van de Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School, op 6 februari 2020.

2. Analyticus met praktijk, lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*, de *New Lacanian School* en de *World Association of Psychoanalysis*. thomas.vanrumst@gmail.com

3. Miller, J.-A. (2002). *Lettres à l'opinion éclairée*, Seuil, Paris, 162-163.

4. Van Rumst, T. (2019). La mort comme partenaire. Lezing op PIPOL 9, 5e Congres van de Eurofederatie voor Psychoanalyse, 13 en 14 juli 2019, Brussel: 'Het onbewuste en het brein. Niets gemeen.' Niet gepubliceerd.

waarin de pulsie het overneemt van het ideaal van controle. Ook daar is er trouwens levensgevaar, dat minder voor de hand ligt want de indruk van op zijn minst toch iets in de mond te steken wordt gewekt. Door het dagelijkse braken wordt de zoutspiegel (Potassium) van het bloed zodanig overhoopgehaald dat vele boulimische patiënten sterven aan een hartstilstand.

Dus, in het beste geval komen ze na een paar maanden terug.

Ik ga proberen deze band met de dood, en in het bijzonder met de zelfmoord wat uit te werken, voorbij de evidentie, aan de hand van een oud artikel van Lacan: *Les complexes familiaux dans la formation de l'individu* uit 1938⁵. Daarin stelt hij dat anorexia een “niet gewelddadige zelfmoord”⁶ is.

Ik zal het vooral over de familie hebben, want die is overaanwezig. Hun aanwezigheid wordt zo goed als kan betuigd maar een ferme scheiding tussen de familie en de patiënten wordt niet gehandhaafd zoals bijvoorbeeld in Bordeaux het geval was, in de kliniek van Carole Dewambrechies - La Sagna⁷. Daar worden de patiënten strikt van hun ouders gescheiden voor onbepaalde duur.

Het gaat er me echter niet om van na te apen hoe het in Bordeaux gebeurt, dat zou ook niet werken. Ik probeer in de hierboven geschetste context mijn weg te vinden en, wie weet, een eigen oriëntatie uit te vinden. Deze avond vormt de eerste gelegenheid om te getuigen over mijn zoektocht. Ik zal vertrekken vanuit mijn ontmoeting met de kliniek van de zogenaamde eetstoornissen en van daaruit zien wat in *Complexes familiaux* voor mij weerklinkt.

“Zogenaamde” eetstoornissen, want als we om te beginnen wel één ding moeten onderkennen, is het dat ons eetgedrag op zich al gestoord is.

5. De laatste uitgave van deze tekst is te vinden in Lacan, J. (2001[1938]). *Les complexes familiaux dans la formation de l'individu*. Essai d'analyse d'une fonction en psychologie. In *Autres écrits*, Paris, Seuil, 23-84. Om de tekst niet onnodig zwaar te maken, komen alle citaten uit dit artikel, tenzij anders vermeld. Ik moet hierbij volledigheidshalve vermelden dat ik, voor de lectuur van dit artikel, enorm veel steun heb gevonden in het boek van Lucchelli, J.P. (2017). Lacan. De Wallon à Kojève. Éditions Michèle, Paris, en in het artikel van Miller, J.-A., (2005) Lecture critique des « complexes familiaux » de Jacques Lacan. In *La Cause freudienne*, nr. 60, 31-51. Op het net: <https://www.cairn.info/revue-la-cause-freudienne-2005-2-page-31.htm>

6. Ibid., 35.

7. Dewambrechies - La Sagna, C. (2006). L'anorexie vraie de la jeune fille. In *La Cause Freudienne*, nr. 63, 57-70. Op het net: <https://www.cairn.info/revue-la-cause-freudienne-2006-2-page-57.htm>

Claude Levy-Strauss heeft daar een aantal boeken over geschreven. Ons eetgedrag is gestoord omdat het volledig vorm krijgt door het symbolische en tegelijkertijd krijgt het symbolische vorm door onze eetgewoonten. Voor mensen is eten een ritueel.

Van de symbolische verstoring van ons eetgedrag vinden we al een illustratie in het bestaan van obese huisdieren, die vaak als ersatz voor kinderen afhankelijk worden gemaakt van ons verlangen. Een dier in de vrije natuur eet wat het nodig heeft om te overleven, en niet meer. Als het dan toch minder dan nodig eet, is dat omdat er niets meer voorhanden is. Het betreft geen gevolg van een weigering zoals dit het geval is in de anorexia, een weigering van de Ander, met een grote A. Deze weigering betreft niet alleen het onbewuste weten, maar vooral ook het machtsvertoon dat gepaard gaat met het voeden. De schreeuw om de borst en het antwoord daarop zijn geen loutere kwestie van vraag en aanbod. Het geven van de borst door de moeder is geen instinctief gegeven, en is voor het kind niet alleen teken van liefde, maar ook van macht, van de almacht van de moeder. Als ze het kan geven, kan ze het even goed niet geven. Deze mogelijkheid geeft juist zijn waarde aan een gift. Het kind neemt niet alleen de borst in zich op, maar ook de woorden die ermee gepaard gaan.

Het is een rustige kliniek, die van de anorexia. Weinig *passage à l'acte*, er heerst een doodse kalmte in de wandelgangen waar vooral geslenterd wordt. Meer actieve beweging, om de bijgekomen grammen terug te verliezen, gebeurt in het geniep, want het mag niet.

Aan tafel heerst uiteraard een beladen sfeer, sommige maaltijden duren anderhalf uur. Daarbij wordt alles zorgvuldig in de kleinste stukken gesneden, de verschillende componenten van de maaltijd worden van elkaar gescheiden. Een hap heeft een onmenselijke consistentie of, juister: een *onlogische consistentie*⁸. Deze onlogische consistentie geldt eveneens voor het niets, het object waarmee de anorexia zich voedt. Een logische consistentie, die normaal voor het object *a* geldt, is niet zozeer in de realiteit tastbaar.

Een andere omschrijving daarvan is die van de *a-père-itive* versie van genieten, zoals Lacan

8. Formule die Miller toekent aan depressie en melancholie in zijn Clinique ironique, in *La Cause freudienne*, nr. 23, 1993.

stelt in RSI⁹ : *Le plus-de-jouir provient de la père-version, de la version a-père-itive du jouir*. Een aperitief bestaat juist uit kleine, niet consistente hapjes, ze zijn er om de mond te plezieren (*amuse gueule*), het voorspel vooraleer aan de *plat de résistance* te beginnen.

Dit is dus niet het geval in de anorexia, maar het gaat echter verder, want anorexia betreft veel meer dan eten alleen. Het gaat hier om een weigering van alles wat wij “genieten” noemen, en dit in de ruime zin van het woord: alles wat binnen het lustprincipe valt, binnen de fallische logica want het is juist de castratie die alle objecten met een tekort verbindt waardoor ze uiteindelijk verteerbaar zijn. *Ce n'est pas ça*, het is dat niet, zo kunnen we straks opnieuw beginnen.

Met de anorexia staan we met beide voeten aan geenszide van het lustprincipe, in de pure cultuur van de doodsdrijf, voorbij de Oedipus. Die *père-version* waarvan sprake in het citaat, is dan ook onvindbaar in de anorexia. *Père-version* is hier te verstaan als de vader die van de moeder object-oorzaak van zijn verlangen maakt. De moeder, als vrouw, schikt zich op één of andere manier naar het fantasma van haar man¹⁰. De singuliere manier van genieten wijst de man de weg naar zijn partner, en deze singulariteit maakt juist dat hij slechts een versie is van de vader. Geen instinct dus, zoals bij de dieren, waar elk mannetje gelijk welk wijfje kan bekruipen zolang de soort maar wordt voortgezet. De vader, in deze singuliere zin, humaniseert het verlangen: we krijgen dus geen erectie in naam van de soort. Dit is één mogelijke lezing van het niet bestaan van de seksuele verhouding.

Moeder de vrouw is in de anorexia gewoon moeder de moeder, herleid tot een pure verzorgende instantie die oog noch oor heeft voor het verlangen, van gelijk wie! Het betreft heel vaak model-families, geen vuiltje aan de lucht, vuiltje van *non-rapport* of verlangen. Hoewel er tussen man en vrouw geen verhouding is, is er wel één tussen vader en moeder. De kinderen zijn er om dit te bezegelen en zij zijn dan meteen hun belangrijkste partners. Tussen moeder en vader gebeurt al lang niets vuil meer, maar ze blijven samen omdat dit nu eenmaal zo hoort, voor hun ouderlijke, biologische missie. Lacan

9. Lacan J. [1974-1975]. *Le Séminaire RSI*. Les van 8 april 1975. Onuitgegeven.

10. Schema van de seksuering: pijl van \$ naar a. Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire, livre XX, Encore*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, Seuil, 73.

beklemtoonde dit reeds in 1938¹¹.

In de opvoeding is het verlangen als singulariteit eveneens afwezig: er heerst een regime van *justice distributive*, een rechtvaardige verdeling waarin iedereen zijn afgemeten deel krijgt. Zo zorgde de moeder van Paula — zo zal ik haar noemen — ervoor dat alle drie haar dochters beurtelings met haar in bed mochten slapen. Wanneer in die rechtvaardige verdeling een onevenwicht sluipt, beginnen de problemen want iemand wordt daarmee “onrecht” gedaan. Ik had het over het menselijk maken van het verlangen door de vader, die het verlangen verbindt aan de Wet. Zonder die band, gaat het over een onmenselijke Wet, die geen singulariteit erkent of duldt.

Dit is het klimaat waarin een anorexia kan uitbreken, maar dat is natuurlijk niet doorslaggevend, anders zouden alle kinderen van zo'n familie anorectisch zijn en vreemd genoeg is dat altijd het geval van juist één dochter. Er zijn zelfs gevallen van tweelingen waarbij de één de ander als het ware aflost¹². Er moet een ontmoeting zijn geweest. Het betreft duidelijk een keuze van het subject, keuze die bezegeld wordt met de vaststelling, dikwijls na een eerste ‘onschuldige’ regime, dat “het werkt”. Het werkt, er is geen mislukken. Wanneer Carole Dewambrechies - La Sagna stelt dat de patientes feitelijk buiten het discours staan (*hors discours de fait*)¹³, kunnen we daar misschien aan toevoegen dat het de discours betreft die Lacan heeft geformaliseerd, die met een onmogelijkheid. Ze staan daarnaast toch met beide voeten in het technisch en wetenschappelijk discours.

Dit creëert een klimaat waarmee we een andere lectuur kunnen doen van de formule “refus de l'Autre”, weigering van de Ander, waarbij het de Ander is die niets van het subject wil weten, waarin geen plaats is voor het subject. Deze kan zich dan de vraag stellen of de Ander haar niet liever kwijt wil. Dit bij wijze van spreken, want die vraag wordt niet echt gesteld, maar eerder in scène gezet, althans in de neurose. “Moeder, ziet gij niet dat ik opbrand?” Dochterlief verifieert in de angst van de ouders dat ze wel degelijk niet zonder haar kunnen. Die angst van de Ander is een cruciale partner van het symptoom. Die Ander reageert daarop met een tsunami van liefde. De beden-

11. Lacan, J. (2001[1938]). *O.c.*, 81-82.

12. Als er dan meerdere kinderen met anorexia zijn, hebben we meestal te maken met schizofrenie.

13. Dewambrechies - La Sagna, C. (2006). *O.c.*, 67.

king wordt gemaakt: ze heeft liefde nodig, dus die zullen we haar geven ook, net als de borst, waardoor het verlangen alweer in de behoefte wordt gedrongen.

Het zijn dikwijls heel liefhebbende ouders, maar een vraatzuchtige liefde. Niet zelden vinden we in de inkomhal van de kliniek, op de mooie bank in het midden, hele gezinnen verstrengeld in een innige omhelzing. Een amorfe massa vlees waarin de ouders en de kinderen niet meer van elkaar onderscheiden kunnen worden, de dochter in het midden gesandwiched, in een soort reconstructie van de baarmoeder.

Lacan, in zijn *Complexes familiaux*, stelt dat het fundamentele spenen dat is van de scheiding van het vroegtijdig geboren mensendier met het beschermende milieu van de baarmoeder. Het spenen van de borst doet deze crisis weer opleven, maar met dit verschil dat de vitale spanning, de hulpeloosheid, nu — in tegenstelling tot de vorige crisis — opgelost kan worden in een “mentale intentie”¹⁴, een nogal verouderde term waarin we iets van wat later het subject zal worden kunnen lezen. Iets van een ‘keuze’, maar dan vooraleer er sprake is van een Ik dat kiest: het spenen, in tegenstelling tot de geboorte, kan geweigerd of aanvaard worden.¹⁵ Door het spenen te weigeren, komt het moederlijk imago in het leven. Lacan stelt hier direct dat, ook al leunt deze relatie heel dicht aan bij een biologische functie — iedereen wordt gezoogd —, deze relatie niets instinctief heeft en dat het stopzetten ervan een psychisch trauma vormt. Lacan vermeldt in deze context voor het eerst de anorexia¹⁶.

Niets instinctief dus, want bij dieren wordt die voedingsrelatie op een natuurlijke wijze stopgezet: er wordt gewoonweg geen melk meer geproduceerd, de borst droogt uit. Het gaat er heel anders aan toe bij de mensen, waarvan getuige de al dan niet wetenschappelijke discussies over wanneer gestopt moet worden met borstvoeding. Het is dus een cultureel gegeven, iets dat ingrijpt langs buiten, buiten deze biologische voedingsrelatie. Het is langs de kant van de moeder dat het spenen wordt ingezet: ofwel vanuit een verlangen, ofwel wegens wetenschappelijke voorschriften. In beide gevallen is het een uiting van macht van de moeder tegenover de hulpeloze zuigeling, een uiting

van macht maar ook van liefde omdat ze het geeft wanneer de kleine er om vraagt. In zijn Seminarie over de angst¹⁷ stelt Lacan dat de angst, in deze orale fase, vooral langs de kant van de moeder ligt, namelijk de angst dat de borst uitdroogt, m.a.w ze verliest haar macht.

Het spenen is traumatisch, juist omdat deze crisis de hulpeloosheid van de geboorte, typisch bij de mens, doet heropleven. “De angst, die met het leven geboren wordt” zegt Lacan¹⁸, juist door die voortijdige scheiding van de veilige omgeving van de baarmoeder, scheiding waaruit een malaise voortkomt, ik citeer: “malaise die geen moederlijke zorg kan compenseren”¹⁹. Het is deze compensatie die in de anorexia wordt geweigerd.

Zo blijft het imago van de moederborst de rest van het mensenleven beheersen omdat het spenen uiteindelijk nooit volledig voltrokken wordt, juist omdat het culturele erin betrokken is. Lacan vermeldt daar het *sentiment de la maternité*, het moederlijk gevoel als rest daarvan: de moeder zou “in het zogen, het vastnemen en bekijken van het kind haar meest primitieve verlangen bevredigen”²⁰ omdat ze daarmee een actieve rol kan spelen ten aanzien van die hulpeloosheid. Het kind wordt daarmee ook beschermd tegen verlating door de moeder.

Dit imago werkt niet alleen door bij al dan niet toekomstige moeders! Waarom vindt bijna iedereen baby’s schattig? Waarom zijn zovelen geschokt door de beelden in Australië van verbrande en reddeloze koala’s en kangoeroes? Ze zijn een stuk schattiger dan de uitgehongerde migranten die in de zee verdrinken. En het zijn daarenboven buideldieren! Toeval?

Wat er ook van zij, Lacan heeft het hier over “het verlangen van de larve”²¹ als tekenend voor deze fase. Een raar beeld dat we misschien nog het best geïllustreerd zien bij deze buideldieren. “*L'être qui absorbe est tout absorbé*, het wezen dat in zich opneemt wordt evenzo zeer opgenomen, en het archaische complex antwoordt hierop met de moederlijke omhelzing.”²² Zoals reeds gesteld, haalt de moeder daar ook haar voldoening uit, in dit “kanniba-

14. Lacan, J. (2001[1938]). *O.c.*, 31.

15. *Ibid.*

16. *Ibid.*

17. Lacan, J. (2004 [1962-1963]). *Le Séminaire. Livre X L'angoisse*. Texte établi par Jacques-Alain Miller. Seuil, Paris, 270.

18. Lacan, J. (2001[1938]). *O.c.*, 34.

19. *Ibid.*

20. *Ibid.*

21. *Ibid.*, 33.

22. *Ibid.*

lisme van de éénwording”²³, dat blijft verder leven in de woorden van liefkozing in latere liefdesrelaties: “zoetje”, “baby”. In de gesprekken met de familiepsychologe, toen de vader van Paula zei dat hij zijn buik vol had van al dat geknuffel in de familie, barstte de moeder in tranen uit. Ze is bang dat ze haar reddende plaats ten aanzien van haar dochters gaat verliezen.

Dit complex, dat in de plaats komt van het instinct, suppleert het biologische, vitale tekortkomen middels een sociale functie waardoor het individu afhankelijk wordt van de moeder, later van de groep, hier de familie. Het moederlijk imago, dat in het begin reddend is, wordt een dodelijke factor²⁴ wanneer men er, doorheen het leven, wanneer er nieuwe eisen gesteld worden, aan vasthoudt.

Hegel, door Lacan geciteerd²⁵, stelt dat het individu dat niet vecht voor erkenning buiten de gezinsgroep, er voor zijn dood nooit toe komt een eigen gezicht te creëren. Met andere woorden moet je eerst onder de grond liggen opdat je een eigen naam kan hebben, op je grafzerk. Die dodelijke factor komt voort uit het feit dat dit complex geen instinctieve adaptatie is en daarbij dus geprogrammeerd zou zijn om ons voortbestaan te garanderen, maar een suppletie is, een tijdelijke oplossing ten aanzien van een vitaal tekortschieten. Lacan vernoemt hier opnieuw de anorexia, samen met de orale toxicomanieën, als manifestaties van de psychische neiging naar de dood, als “niet gewelddadige zelfmoord”, als een “*abandon à la mort* waarin het subject het imago van de moederschoot probeert terug te vinden”²⁶.

De dood of de teraardebestelling als terugkeer naar de moederschoot is niet eigen aan het pathologische, waarvan getuige de uitdrukking “moeder Aarde”. De huidige ecologische angsten kunnen in dit licht gelezen worden: moeder aarde redden, wat op zich geen slechte zaak is, ware het niet dat ook hier dit moederlijk imago en de terugkeer ernaar blijft doorwerken. Lacan eindigt zijn paragraaf over het speencomplex met een politieke beschouwing over de vormen van heimwee van de mensheid: “metafysische illusie van een universele harmonie, mystieke afgrond van de affectieve éénwording, sociale utopie van een totalitaire voorgedij... Ze komen allen voort uit de obsessie

23. *Ibid.*

24. *Ibid.*, 35.

25. *Ibid.*, 36.

26. *Ibid.*, 35.

van een verloren paradijs van voor de geboorte en uit de meest duistere hang naar de dood.”²⁷ Wat geïllustreerd wordt, is een “perfecte assimilatie van de totaliteit aan het zijn”²⁸, een moeilijke zinsnede van Lacan, maar wat we hierbij vooral niet mogen vergeten is dat het hier een parasitaire relatie betreft. Het leven is parasitair en bij de mens houdt dat, door de inmenging van het symbolische, niet op. Zoals ik reeds stelde, wordt het speencomplex niet afgesloten, hoewel dit met het verlaten van het ouderlijk huis toch enigszins vorm krijgt. Het wordt in het beste geval “gesublimeerd” zoals Lacan in 1938 schreef.

Hoe daar dus uit geraken? Via het intrusiecomplex. Lacan doet dit complex volgen op het speencomplex en dit wordt op haar beurt gevolgd door het Oedipuscomplex. Niet zeker of die complexen elkaar braafjes opvolgen, maar we kunnen ervan uitgaan dat het Oedipuscomplex de twee logisch voorafgaande samenhoudt. Nu, ik heb in het begin reeds gesteld dat de Vader of Oedipus in de anorexia niet veel in de pap te brokken heeft. Daaruit volgt dat het indringerscomplex, net zoals het speencomplex geen stabiliteit kennen.

Dat indringerscomplex bestaat eruit dat een ander kind, de indringer, zijn plaats inneemt ten aanzien van de moeder, of tenminste de moeder als enige object afpakt. Het is dus via de jaloezie naar een ander die ervoor zorgt dat het kind iets buiten die parasitaire relatie ontdekt: een ander familielid, en daarmee de familie *an sich*. Deze jaloezie, met de daarmee gepaard gaande agressiviteit naar die rivaal, en meer bepaald naar zijn imago, zorgt ervoor dat naast dit imago van de ander het imago van het eigen Ik tot stand komt. Het lichaam wordt uit de verbrokkeling gehaald en wordt verenigd in het eigen lichaamsbeeld. Het spiegelstadium maakt trouwens deel uit van het intrusiecomplex.

Even samengevat: het speencomplex doet de moeder bestaan waarvan het kind deel uitmaakt; het intrusiecomplex doet de familie bestaan waarvan het kind deel uitmaakt; en het Oedipuscomplex doet de cultuur bestaan waarvan het kind deel uitmaakt.

Die cultuur wordt vandaag aangevallen want te vervuilend, te parasitair, te gewelddadig. We zouden moeten terugkeren naar de natuur. We

27. *Ibid.*, 36.

28. *Ibid.*

zien dit ook in de groeiende zorg voor dierenwelzijn: de koala's die branden of de hondjes die gestresseerd raken door het vuurwerk, maar eveneens in de groeiende afkeer van sommige gewelddadige traditionele rituelen zoals stierenvechten waarin uiteindelijk de strijd, de dialectiek tussen cultuur en natuur wordt afgebeeld. Door deze strijd te verwerpen, ten voordele van de dieren, laat men het beest in de mens los: *homo homini lupus*. De mens, ook al is hij *vegan*, is een wolf voor de medemens. We redden liever koala's dan verdrinkende indringende migranten. De meer en meer spreidende eetstoornis, het vegetarisme, zowel bij links als rechts, vormt politiek gezien geen geruststelling.

Terug naar de jaren 30, naar het indringerscomplex van Lacan waarmee het kind deel uitmaakt van de familie. Lacan citeert daar Sint Augustinus (*Confessions*, I, VII): "Ik heb het met eigen ogen gezien en goed bekeken, hoe een heel klein kind ten prooi was aan jaloezie: het praatte nog niet en kon niet zonder te verbleken zijn blik gevestigd houden op het bittere schouwspel van zijn zoogbroer."²⁹ Hier vinden we de *homo homini lupus* terug, in de hoedanigheid van de nijd ten aanzien van de naaste, die een parasiet is. Lacan komt op deze passage terug in Seminarie XI³⁰, wanneer hij de *invidia* bespreekt: het kwade, vraatzuchtige oog dat de macht heeft om de borst te doen uitdrogen of de melk te vergiftigen.

Het gaat hier niet om een vitale concurrentie, een *survival of the fittest*, om de borst van de moeder, want het kind in kwestie is al gespeend³¹. De jaloezie betreft een ander niveau waarbij het beeld van het niet gespeende broertje slechts agressie uitlokt, omdat het in het subject het imago van de plaats bij de moeder herhaalt, en daarmee het verlangen naar de dood. Deze nijd ligt aan de grond van de familiebanden met broers of zussen en, uitgebreid, aan de sociale band als zodanig. Ik had het reeds over het hoge knuffelgehalte in de families van de anorexica.

Ik heb trouwens tot nog toe geen patiënte gekend die enig kind was. Niet zelden begint een anorexia met een reis in het buitenland ver van de familie, of het vertrek van één van de zussen uit de familie, of de breuk met de beste

vriendin of een lief. Alsof het subject, door dit verlaten zijn, wordt teruggeworpen naar deze nijd, nijd waarvan ze niet wil weten. Deze nijd is nochtans noodzakelijk want ze haalt het subject uit de primordiale niet geweldadige zelfmoord, ze brengt het subject van de eenheid met de moeder naar de eenheid van zichzelf, de consistentie van een Ik. "Op die manier brengt de oorspronkelijke geweldloze suïcide het geweld van de imaginaire broedermoord voort."³² De nijd haalt haar energie uit de initiële vitale spanning en richt deze op de rivaal. En daar ketst het in de anorexia terug.

De meest hardnekkige patientes zijn beziel door een rabiante naastenliefde, een permanente zelfopoffering: alles voor de naaste, die niets tekort mag komen. Het gaat hier m.i. niet om de oblativiteit die we in de dwangneurose tegenkomen: alles voor de ander, zodat het eigen Ik kan meeblinken. Het Ik in de anorexia is trouwens heel sterk, gezien het triomfeert over de driften, en moet dus niet nog versterkt worden zoals de postfreudianen dat in hun geval voorstellen. Het Ik wordt trouwens nog sterker wanneer de anorexia egosyntoon wordt, wat de behandeling nog veel moeilijker maakt. Anderzijds wordt dit Ik constant bedreigd door haar spiegelbeeld, dat haar dikker afbeeldt want er is geen Ik-ideaal die deze relatie pacificeert. Wat echter vreemd is, is dat de anorexica een foto van zichzelf kan nemen en dan wel iemand mager ziet. Die foto kunnen sommigen dan trots op sociale media posten.

Erger dan het spiegelbeeld is wanneer de ander haar dreigt te verlaten. En dat moet ten allen koste vermeden worden want met het verdwijnen van de ander is het Ik meteen ook verdwenen. Dit is natuurlijk heel melancholisch. Freud beschouwde anorexia al heel vroeg als melancholie (begin 1895)³³.

Ik heb reeds gesteld dat anorexie dikwijls uitbreekt na zo een breuk. De liefde voor het verloren object blijft, maar de haat of de nijd daarentegen richt zich tot het Ik dat zich met het verloren object heeft geïdentificeerd onder de vorm van beschuldigingen. "Zelfmoord, zegt Freud, is maar mogelijk wanneer het Ik zichzelf kan behandelen als een object en de vijandigheid die het verloren object betrof daarop kan richten. Via de omweg van de zelfbestrafing, Freud nogmaals, slagen ze erin om

29. *Ibid.*, 37.

30. Lacan, J. (1973) *Le Séminaire. Livre XI Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Seuil, 107-108.

31. *Ibid.*, 39.

32. *Ibid.*, 40.

33. Freud, S. (1895). Manuscript G. In *Werken*, 1. Boom, Amsterdam, 2006, 273.

alsnog wraak te nemen op de oorspronkelijke objecten, die meestal in zijn nabije omgeving te vinden is, en hun dierbaren door middel van hun ziek-zijn te kwellen, nadat zij in de ziekte gevlucht zijn om hen niet rechtstreeks hun vijandschap te hoeven tonen³⁴.

De angst die ze door hun hongerstaking bij de anderen rondom hen veroorzaken, heeft als voordeel dat deze anderen hen niet kunnen loslaten, want zij zijn nu afhankelijk van de patiënte: eet ze of eet ze niet? Lacan antwoordt daarop: ze eet niets³⁵, niets dat maar lijkt op een reëel object van de behoeften. De Ander wordt dus vragende partij en is afhankelijk van haar, waarmee de initiële situatie is omgedraaid. Het lichaam in de anorexia is *object oorzaak van angst* en niet van verlangen zoals in het geval van de hysterische anorexia. Er wordt geen beeld van slankheid nagestreefd, men gaat tot op het bot.

Er gaat dus eigenlijk heel wat geweld uit van die fragiele meisjes en die ogenschijnlijke fragiliteit lokt vaak medeleven en liefdesbetuigingen uit. Zo ontdekte ik dat Paula een dertigtal knuffels in haar ziekenhuisbed liggen had. Ik heb toen gemiliteerd opdat ze die allemaal aan haar ouders zou teruggeven, tot de laatste! Het team vond mij wreed, maar uiteindelijk denk ik daarin niet wreder te zijn als dat waar zij mee geconfronteerd is. De familie vond dat eerst vreemd, maar juist daarna begon de vader zich toch vragen te stellen bij al dat geknuffel.

Een hospitalisatie dient in eerste instantie om het subject te scheiden van de angst van de Ander, opdat ze haar eigen angst kan terugvinden en van daar uit haar verlangen, althans in de neurose. Zo kan Paula wel een en ander zeggen dat van tel is, maar zonder angst heeft haar spreken geen impact. Daarvoor is haar moeder nog te aanwezig. Sommige patiëntes kunnen een heel verhaal doen, met mogelijke oorzaken van hun anorexia, maar dat heeft uiteindelijk weinig gewicht, en is misschien eerder een uiting van onderwerping aan de vraag van de Ander. Hier schuilt trouwens het gevaar van de *hypnose à l'envers*, dat de patiënte ons overtuigt dat we haar als psy kunnen redden en daarmee de ernst van haar situatie miskennen, terwijl ze al vrij associërend haar dodelijk regime verderzet.

Er zijn ook gevallen waarin de band met de familie minder op de voorgrond treedt, patiëntes die een gematigder contact hebben met de familie en waarbij het uitbreken van de anorexia heeft plaatsgevonden nadat ze de familie verlaten hebben. In die gevallen heb ik me erop betrappt van wat ik dacht ze te deculpabiliseren, maar eigenlijk is het een aanzetten tot een revolte, tot een andere revolte dan de hongerstaking, een singuliere revolte.

Miller, in een prachtig artikel³⁶, citeert Mao: *On a toujours raison de se révolter*. Het gaat er niet om de therapie te doen van de revolte, maar eerder er de vraag aan te koppelen van *Comment se révolter?* Hoe te revolteren op de juiste manier?

Een belangrijke vraag, want de revolte is steeds in zelfmoordmodus: door zijn leven in de balans te werpen wil de gerevolteerde de ander raken door zichzelf op te offeren. De revolte vindt, net zoals de nijd, haar oorsprong in een ontmoeting met een onrecht, in een spektakel van het ondraaglijke. Dit ondraaglijk spektakel betreft een ander die geniet van dat wat je jezelf hebt ontzegd, al dan niet in naam van de rechtvaardige verdeling. Een *jalousie de jouissance*, nijd dus, waarvoor men dus moet opletten, want deze volbrengt zich onder de vorm van de zelfmoord. De ware aard van dit ondraaglijke is namelijk het eigen gelaat.³⁷

Elsa ging zwaar gebukt onder de wrede beschuldigingen van haar beste vriendin. Levendig verwonderd vroeg ik haar “maar enfin, hoe kan je dit blijven verdragen?” Ze wou niet voor een *bitch* doorgaan. “Hang dan maar de bitch uit!” riep ik haar toe, “Je doet dat heel goed!” Ze had nu eenmaal genoeg streken. Van de hongerstaking naar de revolte van de bitch: ze kan de ander nu ook raken met woorden.

Een paar maand later stuurde ze me — onverwacht — een kaartje waarin ze zegt dat ze een afspraak genomen heeft met de collega in Frankrijk, waar ze werkte, die ik haar had aangeraden. Ondertekend: “de Bitch”.

34. Freud, S. (1915). Rouw en melancholie. In *Werken*, 7. Boom, Amsterdam, 2006, 141-142.

35. Lacan, J. (1994). *Le Séminaire. Livre IV. La relation d'objet*. Texte établi par Jacques-Alain Miller, Seuil, Paris, 184-185.

36. Miller, J.-A. (2010). Comment se révolter ? In *La Cause freudienne*, nr. 75, 212-217. Op het net: <https://www.cairn.info/revue-la-cause-freudienne-2010-2-page-212.htm>

37. *Ibid.*, 216-217.

12/04/2020

Eén van de punten van horreur in het Covid-19 verhaal is de keuze waartoe dokters en verpleegkundigen genoopt worden tussen wie ze helpen en wie niet. Deze mensen hebben te maken met een actueel reële dat tot schiften dwingt en hen niet zelden traumatiseert. Dit videofragment spreekt wat dat betreft boekdelen:

<https://www.facebook.com/brutoficial/videos/207412660315091/UzpfSTYwOTA5NTk1MjoxMDE1NzkyMDMzMDkyMDk1Mw/>

In *Pour une intimité hospitalière?* brengt Florent Cadet de bijzonder delicate vraag ter sprake hoe de onmogelijke keuzes waartoe het medisch personeel van bepaalde ziekenhuizen verplicht wordt zich verhoudt tot de ideologieën waardoor ziekenhuizen vandaag de dag bestuurd worden. Ze doet dit bij monde van Stéphane Velut, een neurochirurg en schrijver die er niet vies van is om Lacan te lezen.

Velut getuigde kort voor de Coronacrisis over de manier waarop hij dag in dag uit gegrepen wordt door de taal van de adviserende managers in het ziekenhuis waar hij werkt. De gastvrijheid ten aanzien van patiënten moet het afleggen tegen het moordend ideaal van efficiëntie dat uit de industriële wereld afkomstig is. Beperk de voorraad (lees: patiënten) door een vermindering van het aantal bedden, zo luidde de regel die gold voor Covid-19 eraan kwam, zodat de stroom niet vertraagd wordt en de gemiddelde ligduur gedrukt wordt. Mede daardoor hangt de gastvrijheid ten aanzien van patiënten af van de elasticiteit en toewijding van de zorgverleners, die hun werkterrein in een paar weken tijd in loopgraven zagen veranderen. En mede daardoor moet er nu geschift worden in de patiënten die men kan helpen.

Het gekste is dat daar waar niets erop wijst dat het industriële model zijn vruchten afwerpt, men hardnekkig aan dit model blijft vasthouden. Waarom is dat zo, luidt Veluts hamvraag?

Als we Velut goed volgen, redeneert Cadet, werd het schiften van patiënten volgens de wetten van de industrie al toegepast vóór Covid-19 en heeft deze pandemie slechts een ver-grotend effect op de triage, die sowieso gebeurt. We kunnen wellicht niet alle schiften op het conto van de industriële logica schrijven. Dat zou een miskenning zijn van een belangrijk aspect van het reële waarmee we in deze crisis te maken hebben. Maar is het *niet* stellen van de vraag naar de verhouding tussen de schiften en de discours die in de ziekenhuizen vandaag regeren niet potentieel bijzonder gevaarlijk?

(GS — Florent Cadet — 25 maart 2020 — <https://www.lacanquotidien.fr/blog/wp-content/uploads/2020/03/LQ-876.pdf>)

IEDEREEN VERSLAAFD! ¹

Vic Everaert ²

Verslaving is een fenomeen dat de mens beroert en aanhoudend de inzet vormt van een passioneel en populair maatschappelijk debat. Onze media snoepen van berichten over de meer smeuge kanten die ermee gepaard gaan — het illegale, de criminaliteit, het verval, het geld, ... Op moreel en justitieel vlak vormt verslaving een soort van hardnekkige luis in de pels die men tracht te vatten, denkt te vatten, vooraleer ze elders, al dan niet vermomd, opnieuw de kop opsteekt. Ook de gezondheidszorg en de geneeskunde bijten er bij momenten hun tanden op stuk.

Op het vlak van de hulpverlening constateren we talrijke paradoxen. Ik stip er twee aan.

Diensten in de geestelijke gezondheidszorg en in de verslavingszorg (de uitzonderingen bevestigen hier jammer genoeg de regel) weigeren of verliezen heel wat verslaafden — voornamelijk de meest moeilijke casussen — en werken meer met een zogenaamd makkelijker te hanteren publiek; er zijn uiteraard grenzen aan de draagkracht en de opdrachten van hulpverlening, maar het gebrek aan klinische *knowhow*, aan expertise die rekening houdt met psychopathologie, met wat we *kliniek* noemen, lijkt samen te hangen met de uitsluiting van zogenaamd moeilijker cliënteel. Zonder klinische visie dreigt verslaving gedegradeerd te worden tot een moreel te veroordelen en te corrigeren gedrag. Sluipst deze veroordeling de zorg binnen dan dreigt deze een autoritaire en technische kwestie te worden, met de uitsluiting van velen als gevolg. Hoe komt het dat ondanks datgene wat de pioniers van de verslavingszorg in de jaren '70 voor ogen hadden, met name het uitbouwen van nieuwe structuren voor zij die elders geweigerd werden, er opnieuw een restgroep ontstaan is die binnen de gezondheidszorg geweigerd wordt?

De geneeskunde nam eind jaren '90 het voortouw in het bevrijden van de verslaafde uit het morele stigma dat op hem woog; verslaving werd een ziekte, een chronisch recidiverende hersenziekte meer bepaald. De moraal zou hiermee de mond gesnoerd worden. Hoe komt het dan, zo kan men zich afvragen, dat de zieken-

huisfactuur in 2020 hoger ligt wanneer je opgenomen werd omwille van alcohol-gerelateerde problemen, dan wanneer je bv. omwille van depressieve klachten gehospitaliseerd werd? Welke rekening krijgt de verslaafde hier onder de neus geduwd? Hoe komt het dat datgene waarmee de medische optiek wou breken langs de achterdeur weer binnengeslopen lijkt?

De psychoanalyse tracht het moreel verwerpende of 'wetenschappelijk' objectiverende beeld van de verslaafde te ontgiften opdat de uitsluiting plaats zou kunnen maken voor een ruimte waarbinnen datgene waarin de verslaafde verstrikt zit, gelezen en beluisterd kan worden. Uiteraard met de bedoeling om net als die pioniers structuren uit te bouwen die asiel kunnen verlenen aan de verslaafde.

Wie de teksten las die we verspreid hebben ter voorbereiding van deze avond³, heeft in het artikel van Luc Vander Vennet⁴ over de film *Shame* kunnen lezen dat de hedendaagse manier waarop mensen in verbinding staan met elkaar, met zichzelf, met hun lichaam, met hun zogenaamde 'sociale netwerk', met hun *smartphone*, met hun favoriete bezigheden, ... verdacht veel weg heeft van de dynamiek die we kennen uit de klassieke verslaving. Zodanig dat 'verslaving' vandaag niet alleen naar een vorm van ernstige pathologie verwijst, maar ook naar een *veralgemeende, alledaagse, maar al te menselijke levensstijl*, waarbinnen individuen de pedalen kwijt lijken te zijn, opgejaagd, leeg, fragiel, vastgekleusterd aan de zoveelste 'nieuwe' gadget die morgen alweer verouderd zal zijn, uitgeput, perspectiefloos, ... Alsof de mens ten prooi is gevallen aan een gebod waaraan het lichaam moet gehoorzamen. Dit gebod, een imperatief is *Geniet! Consumeer!* Een commando waaraan het lichaam moeilijk kan ontsnappen. Freud stelde reeds vast dat het *Ik* geen baas in eigen huis was; daarmee bedoelde hij o.a. dat we onze identiteit of het zelfbewustzijn niet bezitten; het was het Onbewuste dat volgens Freud de touwtjes in handen had.

.....
3. Ter voorbereiding van het atelier Lacaniaanse Kliniek waarop deze inleidende tekst gebracht werd, werden volgende teksten verspreid:

Hoornaert, G. (2017). Addict. In *Kring Online* 3, 11-16. <http://www.kring-nls.org/kring-online.php?pid=627&lid=4057>.

Defieux, J.-P. (2018). Questions préliminaires à tout traitement de l'addiction. In *Comment s'orienter dans la clinique*. Paris, Navarin, 165-176.

Everaert, V. (2015). 'Ik sta bijna op null!'. Logica van de crisis in een geval van verslaving. In *iNWIT* 13, 273-285.

Eydoux, V. (2015). Variations d'une addiction sous transfert. In *La cause du désir* 88, 126-129.

Vander Vennet, L. (2018). Seksualiteit en trauma: beschouwingen naar aanleiding van de film 'Shame'. In *via LACAN* 3, 231-240.

Rollier, F. (2015). Addiction comme style de vie. In *La cause du désir* 88, 21-25. <https://www.cairn.info/revue-la-cause-du-desir-2014-3-page-21.htm>

4. Vander Vennet, L. (2018). O.c.

1. Herwerkte versie van een bijdrage voor het atelier Lacaniaanse kliniek 'Iedereen verslaafd!', op 1 april 2019.

2. Lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS*. vic.everaert@skynet.be

Vandaag constateren we dat het een *object* is dat de commando's uitdeelt. De film *Shame* brengt deze lethale dynamiek zeer krachtig in beeld en werpt de toeschouwer in het gezicht wat er achter de flitsen van genot schuilgaat: een koel decor van leegte, stilte, eenzaamheid, hol weerklinkende idealen, echo's van een gebrek aan oriëntatiepunten of een discours van waaruit een leven vormgegeven zou kunnen worden, een leven dat bv. plaats zou kunnen maken voor iets van de liefde.

De dynamiek van de verslaving kent ogen-schijnlijk twee hoofdrolspelers. Een subject en een object. Wie wie consumeert is na verloop van tijd niet meer duidelijk. Langs de kant van het subject situeren we in de verslaving de stilte en het isolement van het individu; de verslaafde zit, zelfs al zou hij zich in een groep bevinden, individueel gekoppeld aan zijn ding; wat vandaag een groep mensen bijeenhoudt is trouwens niet langer de dynamiek die daar 100 jaar geleden in slaagde; de karikatuur van de hedendaagse groep is die van een aantal individuen die elk met hun *smartphone* in de hand rond de tafel zitten, en in het beste geval foto's of andere numerieke gegevens — filmpje, muziek, *selfie* — uitwisselen. Daar waar we gewend zijn het te hebben over *het subject van de betekenaar*, lijken we *subjecten van het object* geworden te zijn.

Langs de kant van het object treffen we een soort van constante verleiding aan: een provocatie, een schending, een inbreuk, een lokroep, iets dat ophitst en het exces forceert.

Grote afwezigheid in dit geheel is de symbolische *Ander*, net als de liefde. De *Ander*, met wie er iets uitgewisseld wordt dat een *symbolische* waarde heeft, moet het ontgelden van de onmiddellijke *gebruikswaarde* die het object ons kan schenken. Men kan *grosso modo* stellen dat spreken en een fallische seksualiteit, die gemarkeerd werd door de castratie en het tekort, minder op het appel zijn wanneer het over verslaving gaat, maar ook ruimer: in door techniek en wetenschap beheerste, kapitalistische (neoliberale) tijden. Lacan zei in 1976 dat drugs het mogelijk maken om *het huwelijk met het plassertje te verbreken* — “rompre le mariage avec le petit-pipi”⁵ — waarmee hij verwijst naar een ont koppeling tussen fallisch genot en een andere vorm van lichamelijke genot. Het is deze andere vorm van lichamelijke genot, en zijn verhouding tot het object en de betekenaar, die essentiële bouwstenen vormen voor de lacaniaanse visie op verslaving.

Ten aanzien van de dynamiek die in de verslaving speelt tussen subject, object en de *Ander*, wil ik graag drie vragen introduceren; een vraag betreffende een *limiet*, de *keuze* van het object van verslaving, en die naar de *behandeling*.

1. Bestaat er een limiet, een kantelpunt, dat 'recreatief' gebruik van de verslaving onderscheidt? Wanneer hield de consumptie over naar de brute herhaling van steeds hetzelfde?

Dit zijn vragen waar ook onze overheid mee worstelt; verslaving bedreigt de sociale orde, en dus vaardigen autoriteiten richtlijnen uit die in navolging van de Wereldgezondheidsorganisatie een grens moet aanduiden tussen 'gematigd' en 'te veel'. Maar elke benoeming van die grens, elk antwoord dat een aantal benoemt, dat een getal poneert, heeft iets uiterst krampachtig; men haalt niet zelden de grote trom boven om nieuwe wijzigingen in die normen (leeftijdsgrens voor roken, toegelaten aantal consumpties per week, ...) aan te kondigen — wijzigingen die, gezien de tijden waarin we leven, steeds naar beneden, richting 0 gaan. Zo komt het bv. dat we sinds 2016 geen 9, geen 11, maar 10 — een mooi rond getal — glazen alcohol per week mogen drinken. Leest men het argument na waarom het er 10 geworden zijn, dan valt de ontkenning op: “*Het is niet om te betuttelen*”, staat er letterlijk.⁶ Het biedt toch houvast, zal men tegenwerpen. Werkelijk? Biedt een getal houvast? Voor wie dan? Voeden we kinderen op met getallen? Men weet overduidelijk niet goed, vanuit de neurowetenschappelijke en statistische hoek, hoe om te gaan met de morele, *ethische*, en subjectieve dimensie die vervat zit in de problematiek. Een cijfer als poging tot bemeestering laat veel onbeantwoord.

Deze vraag naar een limiet sluit aan bij de vraag van Lacan uit 1966: *du point de vue de la jouissance, qu'est-ce qu'un usage ordonné [...] des toxiques?*⁷

We komen er straks nog op terug, maar laat het duidelijk zijn dat deze vraag — die een vraag is naar de cultivering van de drift, naar een pedagogiek van het pulsionele — een zeer actuele

5. Lacan, J. (1975). *Journées d'étude des cartels de l'École freudienne de Paris. Séance de clôture*. In *Lettres de l'École freudienne de Paris* 3.

6. <https://www.vad.be/artikels/detail/een-nieuwe-richtlijn-voor-alcoholgebruik>

7. Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). La place de la psychanalyse dans la médecine. Table ronde. *Bloc-Notes de la Psychanalyse*, 7, 23.

vraag is. *Bingewatchers, emotie-vreters, workaholics, ...* allen wijzen ze ons op de dimensie van het *teveel*. Het leven van de gemiddelde westerse sterveling lijkt een slalombeweging te volgen langs een hindernissenparcours vol valkuilen waaruit de lokroep van dat *teveel* weerklinkt. Daartegenover wordt dan de *detox* geplaatst, een ideaal van zuivering. Dat het om een teken van de tijd gaat, daarvan getuigt onze hedendaagse markt en marketing; zo botste ik onlangs op een website waarop vakantiehuysjes met basale voorzieningen in de Ardennen aangeprezen werden; alle huisjes die aangeboden werden, zo stond er, zijn *wifi-vrij*. De website heet trouwens *wifivrijevakantie.nl*. Ik vermoed dat iedereen in die vakantiehuysjes gretig gebruik maakt van 4G.

2. De tweede vraag betreft het uitverkoren object: waarom gebruikt iemand net deze drug? Varieert de keuze naargelang het subject? De ene *drug* is de andere niet, de ene *game* de andere niet, voor sommigen zal *shoppen* verslavend werken, voor een ander *sporten*; vormt de keuze van het object een *echo* van iets anders? Wat kiest er? Wat beslist er? Tegen het generaliserende en objectiverende idee in, dat verslavingen aan typologieën koppelt — *een typische coke-gebruiker doet zus, een typische heroïnegebruiker doet zo* — reikt psychoanalyse een kader aan dat singulariseert, en het object nooit los van het subject dat er iets over te vertellen heeft, zal beschouwen. Onze stelling is dat het gekozen object tussen het subject en het reële in komt te staan, en iets van dat reële tracht te behandelen. Het object voorziet dus een oplossing, vult een functie in via het effect dat de drug produceert in het lichaam.
3. De derde vraag — ik voeg haar er onmiddellijk aan toe — betreft de aanpak, de behandeling van verslaving; hoe ziet deze eruit, wat zijn haar voorwaarden? Indien de dynamiek van de verslaving de Ander uitsluit, hoe kan de psychoanalyse — bij uitstek een praktijk van spreken en van luisteren — daar dan een verschil in brengen? Ik hoop jullie doorheen het vervolg van mijn tekst wat voeling te kunnen geven met deze moeilijke kwestie.

de overheid o.a. een getal inbrengt, een poging tot bemeestering, dan stel ik me de vraag of we op dat punt niet reeds een eerste subversie moeten doorvoeren: verslaving vormt een bedreiging voor de sociale band, ok, maar daar is iets aan voorafgegaan. Ze is een succes kunnen worden, een levensstijl, nadat er veranderingen binnen de sociale orde optraden.

De sociale en symbolische structuren zijn vandaag niet meer wat ze in pakweg 1950 waren. Het wegvallen van patriarchale verboden ruimte plaats voor wat wel eens *permissiviteit* genoemd wordt; er wijzigde iets aan de structuur van de Ander, waardoor, in een tweede beweging, het consumeren, het genieten van alles waarmee de markt ons overspoelt, op de voorgrond kwam te staan. Het is belangrijk om die voedingsbodem van het hedendaagse exces te onderkennen. Wanneer het discours — een geordend vertoog dat via het poneren van een ideaal instond voor de behandeling van de drift — grip lost op het subject, verschijnt het object meer op de voorgrond, het object dat het subject dreigt te verpletteren en de verslavingsdynamiek uitlokt. Behandelingen die een omgekeerde beweging hopen te maken — het object de kop indrukken via een patriarchale dynamiek (die autoritair te werk gaat en meestal ideale doelstellingen poneert, van abstinentie over de belofte van het deugdzame van traditionele waarden als werk en gezin) — dreigen de genotsvolle, lichamelijke component die de verslaving gaan inwilligen is, te negeren. Het is vanuit deze negatie dat zowel behandelaars als patiënten soms schrikken dat mooie resultaten *binnen* een instelling (die te hermetisch gesloten zit) als sneeuw voor de zon kunnen verdwijnen, eenmaal buiten, op afstand van het ideaal.

Dit impliceert — en daarmee benaderen we vraag 3, die naar de behandeling — dat de psychoanalyse weinig heil verwacht van de directe strijd met het object; laat ons stellen dat we misschien eerder de voedingsbodem proberen te cultiveren, met de bedoeling te onderzoeken of het subject, geval per geval, langs die weg een behandeling van het object kan uitvinden.

Voor alle duidelijkheid, en om het iets concreter te maken: natuurlijk moeten mensen die opgeslorpt geraakt zijn in de verslaving kunnen ontwennen, op veilige plaatsen ondergebracht worden, plaatsen waar het object wat op afstand geplaatst kan worden — de casus over Romain⁸ illustreert dat trouwens mooi — maar het zoeken naar afstand ten aanzien van het object zal blijven mislukken, wanneer men zich uitslooft in strategieën die te rechtstreeks op dat object gericht blijven; deze strategieën spreken het

Als ik daarjuist stelde dat verslaving een bedreiging vormt voor de sociale orde, waartegenover

8. Jean-Pierre Defieux, J.-P. (2018). *Questions préliminaires à tout traitement de l'addiction*. In *Comment s'orienter dans la clinique*, pp. 165-176.

subject — letterlijk en figuurlijk — niet aan; en ze bevatten, zouden we kunnen stellen, veel te weinig Ander — met een grote A, verwijzend naar de symbolische structuren, de hechtingspunten, de plaatsen van uitwisseling.

Sommige therapeutische programma's blijven in deze valkuil trappen, met een gekend en dramatisch nevenverschijnsel. Het betreft programma's die te sterk op het ideaal van de abstinentie gericht zijn, weinig uitwisseling tussen binnen en buiten de instelling toelaten, met als gevolg dat "goede therapeutische resultaten" gekoppeld worden aan het volhouden van de abstinentie en dikwijls als sneeuw voor de zon verdwijnen van zodra het subject de instelling verlaten heeft. Instellingen dienen zich te bezinnen over de verhouding tussen binnen en buiten, over de modaliteiten waarlangs ze de patiënt tussen binnen en buiten kunnen laten circuleren.

De voorwaarde die de psychoanalyse aan de behandeling van de verslaving stelt is dubbel:

1. allereerst dient er een werkbare afstand gezocht te worden ten aanzien van de lethale dynamiek tussen subject en object (men kan dit 'schadebeperking' noemen; een halt toeroepen aan een dodelijk genot)
2. in dezelfde beweging moet er ook gepoogd worden een Ander aan te bieden die hechtingspunten voor het subject kan creëren; dit betekent dat men een therapeutisch project aandient dat voldoende *openheid* biedt en geval per geval werkt. De vraag die de behandeling leidt, luidt *kan datgene waarvoor de verslaving een oplossing biedt, datgene wat ze behandelt, op een Andere manier behandeld worden?*

De nood aan openheid binnen het therapeutisch project betekent trouwens ook weer niet dat er nooit *sturing* zou zijn; de psychoanalyse wordt verkeerdelijk geassocieerd met *niet ingrijpen, laissez-faire*; welnu: sommige subjecten — met de nadruk op *sommige* — zullen absoluut een bepaalde sturing, *coaching*, een leidende hand nodig hebben. Alle heil verwachten van 'het spreken dat moet opborrelen...' zal in menig geval een eeuwige stilte inleiden.

De vraag — en dat brengt ons bij het punt van de noodzaak aan kliniek, aan kennis over psychopathologie en diagnostiek — wordt dan ook *welke aanpak voor wie wenselijk is?* Een therapeutisch project moet variëren naargelang de patiënt die men ontmoet.

Het risico waarop ik wil wijzen betreft de 'one fits all' mentaliteit, genre *woensdagavond krijgt iedereen op de behandelafdeling psycho-educatie*

want mensen moeten weten waaraan ze lijden, met name aan verstoorde hersenmechanismes. En ze moeten weten dat ze twee jaar zullen moeten stoppen om te herstellen. En dat ze psychotisch worden van te veel te blowen. Een dergelijk discours is eigenlijk een variant op de richtlijn — het getalletje 10 — van de overheid: een ijdele poging tot beheersing, een objectiverende druppel op een hete plaat.

Een eerste rectificatie binnen het therapeutisch aanbod (langs de kant van de behandelaar) moet eruit bestaan de fascinatie voor het verslavende object los te laten om te kunnen onderzoeken wat de positie van het subject en de *functie* van het object is. In het geval van bv. drugsverslaving gaan we de drugs niet diaboliseren; integendeel: datgene waaraan iemand verknocht is geraakt, daar valt iets over te vertellen! En valt er over het geconsumeerde object weinig te zeggen dan misschien wel over de constellatie, de context, de chronologie zelfs, waarbinnen het aan de haal is gegaan met het subject?

+ de Jouissance

In het artikel van Geert Hoornaert⁹ werd een historiek van de verslaving uitgetekend waarin Lacan in 1974 geciteerd werd, wanneer hij stelde dat *de manier waarop er genoten wordt precair geworden is, aangezien deze zich nog slechts langs de zijde van het meer-aan-genieten [plus-de-jouissance] situeert.*

Plus-de-jouissance, wat in het Nederlands door *meer-aan-genieten* vertaald wordt, is een concept dat cruciaal is om iets van de vreemde volvoering die aan het werk is in de verslaving, te kunnen vatten.

Hoe dienen we dit *surplus-genot* te begrijpen?

Om niet vast te lopen in een technisch, subject-arm verhaal, of in het getallendiscours van de statistiek, dienen we iets uitgebreider terug te keren naar Freud en zijn theorie over de drift. Het voorbeeld waar Freud voor het eerst naar verwees om het over het object van de drift te hebben, was het orale object, de borst, die zich binnen het register van de vraag tussen kind en de moeder bevindt.¹⁰ Jullie kennen mogelijk ook de nuance die Lacan in de jaren '50 aan dit beeld van de behoeftebevrediging toegevoegd heeft: voorbij het *object*, de borst, viseert de vraag van het kind de Ander, de moeder. En deze vraag wordt beantwoord in termen van aan- of afwezigheid van die moeder. Voorbij de behoeftebevrediging tekent er zich dan ook

9. Hoornaert, G. (2017). O.c.

10. Cf. Borie, J. (2014). Het verlangen, het object en de Ander. In *iNWiT 12*, tijdschrift voor psychoanalyse van NLS, 81.

iets af dat van de orde van de liefde is. Het object van deze liefde is de Ander, de moeder dus. Deze archeologie van de liefde toont één van de lotgevallen, voor het prematuur geboren kind, in zijn ontmoeting met het object van de behoefte.

Deze ontmoeting met het orale object, de borst, kent ook nog andere lotgevallen. Zo produceert ze ook een vorm van bevrediging in het register van de drift. Deze bevrediging is — in tegenstelling tot het object in de liefde — niet langer verbonden met het object, maar wel met het lichaam aan zich. Men kan stellen dat er voorbij de borstvoeding ook een *rest* achtergelaten werd op het lichaam van het kind; dat er m.a.w. *een spoor* op dat lichaam werd getrokken dat de bron en het circuit van de drift zal bepalen. Om bij Freuds voorbeeld van de borst te blijven: dit *spoor* kan bv. gelokaliseerd worden rond de lippen, de mond of in het zuigen, het bijten of het likken van het kind. De waarde en de functies van de erogene zones vinden hier hun oorsprong.

Het is op dit niveau dat we Lacans concept van de *jouissance* kunnen introduceren. De borst, als object, blijkt dus naast een spoor dat kan leiden naar de liefde, ook bemiddeld te hebben in het ontstaan van genot in het lichaam van het subject. De borst veroorzaakt dus een genot dat voorbij de borst, op en in het lichaam, blijft bestaan. Freud merkte trouwens op dat het object in het circuit van de drift het makkelijkst vervangbaar was. Net zoals de borst haar substituten zal kennen — van duim over fopspeen tot fles — zijn de objecten van de drift variabel en inwisselbaar; de functie die ze inlossen is dat echter niet: deze is gelokaliseerd, gefixeerd zelfs, ter hoogte van het lichaam. Het doel of de functie van de drift is volgens Freud zeer eenduidig: de drift baant zich eenduidig een weg naar de *bevrediging*, wat bij Lacan, veel later, uitmondt in de stelling dat *een lichaam gemaakt is om van zichzelf te genieten*.¹¹

Merk op dat we met Freuds basale theorie over de drift het fenomeen van de verslaving kunnen benaderen. Wat we in het Nederlands *genotsmiddelen* noemen, kunnen we herbenoemen als *genotsbemiddelaars*, omdat ze a.h.w. bemiddelen in de productie van genot in het lichaam. (Vandaar dat de vraag naar *wat* iemand gebruikt minder belangrijk is dan *naar wat het doet*, dat gebruik van dit of dat object). De verslavingen waar geen psychoactieve substanties bij te pas komen — gokken op internet, overmatig of net niet eten, porno kijken, gamen, enz. — tonen dit het duidelijkst. In die gevallen consumeert men een spel, herhaalt men de geste niets te eten, put men zich uit in het kijken naar beelden van bv. copulerende

lichamen, enz., waardoor desalniettemin iets in het lichaam *geforceerd, geraakt, getriggerd* en *bevredigd* wordt. Men brengt het lichaam via die eindeloze en monotone herhaling van eenzelfde geste in een bepaalde *excessieve staat*.¹²

Wat de verslaving aan psychoactieve middelen als medicatie, drugs of alcohol betreft, moet de oriëntatie van de behandeling steeds rekening houden met zowel de gevolgen van de verslaving (bv. de afhankelijkheid) als met haar oorzaak, die steeds singulier is. Louter inzetten op het eerste aspect door iemand te laten ontwennen, door een afstand in te bouwen ten aanzien van het object, heeft bij mijn weten nooit een verslaving behandeld. Het ontwennen is meestal noodzakelijk maar het lichamelijke genot dat met de consumptie verbonden was dient voldoende gebufferd, behandeld, genegativeerd, geconnecteerd, besproken, ingekapseld, geledigd, ... te worden via Imaginaire of Symbolische constructen om de noodzaak van de aanhoudende consumptie te kunnen wijzigen. De ontwenning is dikwijls noodzakelijk om andere zaken mogelijk te maken, maar ze beslist niet over een mogelijke modificatie van de genotspraktijk die verslaving is.

Hoe klein de subjectieve marge soms ook kan zijn, we dienen na te gaan wat het subject over zijn consumptiepraktijken, over de functie ervan, te zeggen heeft; we gaan ervan uit dat iets van wat zich monotoon herhaalt tussen object en lichaam, *betekend* of op zijn minst *gelezen* kan worden¹³. Dit wordt trouwens in de casus over Romain¹⁴ mooi aangetoond, waar de psychoanalyticus de patiënt zeer expliciet aanmoedigt om zich te interesseren voor de geschiedenis, de symbolische coördinaten, van zijn genotspraktijk.

Ik geef een voorbeeld: een paranoïde man wordt overvallen door de overtuiging dat anderen hem bekijken *als een clochard*; hij *voelt* zich bekeken en wordt angstiger naarmate de overtuiging aanhoudt dat de ander met hem spot; hij is het object van het genot van de Ander. Daartegen tracht hij zich te verdedigen; bv. door zich piekfijn te kleden; maar dit pantser beschermt hem niet volledig tegen de degraderende blik van de ander die hij tegenkomt op straat; de aanwezigheid van de ander lokt de welgekende overtuiging een clochard te zijn makkelijk uit. Een andere, veel meer problematische verdediging tegen die overtuiging, bestaat eruit de ander te confronteren, te bedreigen, eventueel zelfs te slaan; op deze uiterst agressieve manier tracht hij het object waartoe hij zichzelf gedegradeerd voelt, uit de

11. Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). *O.c.*, 22.

12. Cf. Miller, J.-A. (2016). Het onbewuste en het sprekende lichaam. In *via Lacan 1*, 46 & Miller, J.-A. (2012). Een fantasie. in: *iNWIT 8/9*, 406.

13. Miller, J.-A. (2011) Lire un symptôme. in: *Mental 26*, 58.

14. Jean-Pierre Defieux, J.-P. (2018). *O.c.*

ander te halen, uit de ander te slaan. Welnu: de man ontdekt dat wanneer hij zich zo *voelt* een lijntje speed hem kalmeert. M.a.w. dat het object waartoe hij gedegradeerd wordt, ook via amfetamines behandeld kan worden. De agressie gaat liggen, de aanvallen naar de ander toe dalen in frequentie, en het speedgebruik installeert zich, redelijk efficiënt, als een vorm van automedicatie. Amfetaminegebruik als behandeling van de paranoia dus. Het ene object wordt a.h.w. rechtstreeks tegen het andere object in, ingebracht. Maar zoals dat dikwijls het geval is, helt de initiële oplossing over naar een nieuw probleem: verslaving dus. De man begint van 's ochtends vroeg speed te gebruiken, put elke lichamelijke reserve uit, enz. De *plus-de-jouissance* situeren we op het punt waar de speed in dit geval wél, en een neurolepticum niet bleek te werken. Speed had op het lichaam van de paranoïde man een onmiddellijk effect, een *staat of toestand* die hem op scherp stelde, en de ander op afstand hield. De vraag die de behandeling zal leiden luidt niet 'hoe de man van de speed verlossen?'. Dat kan een doelstelling worden, naast een andere, meer prioritaire kwestie: hoe de paranoia behandelen?

Om het *surplus*, het meer-aan-genieten wat tastbaarder te maken, verwijzen we tot slot naar wat Lacan te vertellen had over het kapitalistische discours. Daar waar wetenschap en techniek gebundeld worden in het kapitalistische project, zo stelde Lacan, worden we overstelpt met objecten die eigenlijk amper waarde hebben, behalve dan dat we ze willen hebben, wat paradoxaal uitmondt, eenmaal we ze hebben, in het gevoel dat ze overbodig zijn... waarop we — tweede paradox — reikhalzend uitkijken naar een volgende versie... van eigenlijk hetzelfde! *Gadgets*, noemde Lacan deze blinkende, holle objecten, die het kapitalisme in het uitstalraam van de markt gedeponneerd heeft¹⁵.

Welnu, wat hebben deze met de verslaving te maken? Lacan poneerde dat — en dat konden jullie alweer bij Geert Hoornaert¹⁶ lezen — de industrie eerst en vooral *manque-à-jour* produceert. U hebt de iPhone — ik zeg maar iets — nr. 12 gekocht? Nr. 13 lonkt reeds aan de horizon! Het kapitalisme produceert *het onverzadigbare*, eerder dan iets van de bevrediging. Het *plus-de-jour* is niet meer dan de keerzijde van dit *manque-à-jour*. Drugs belichamen deze dynamiek bij uitstek. Iemand neemt die na een tijdje uiteraard niet meer in omdat men dat wenst; iemand neemt drugs omdat men niet anders meer kan! Het enige wat de ingenomen dosis oproept, is de volgende, enzovoort. Op dit punt is het zinvol jullie te her-

inneren aan de dubbelzinnige titel van Lacans 20ste Seminarie: *Encore! Nog* dus, maar ook 'en corps', in het lichaam.

Het kantelpunt — waarover we het eerder hadden, tussen recreatief gebruik en verslaving — bevindt zich dus in die zone tussen fallisch, geseksueerd genot aan de ene kant (waar er iets in de dynamiek met de Ander uitgewisseld wordt) en genot van het lichaam waarop de *plus-de-jouissance* inspeelt, aan de andere kant; het ene biedt de mogelijkheid tot sublimatie; het andere kan uitmonden in verslaving, ook al is verslaving niet het enige lotgeval van dit genietend lichaam. Jacques-Alain Miller stelt dat de verslaving zich verenigd heeft met "de lijnen van de structuur"¹⁷, daar ze het pulsionele genot van het lichaam als geen ander toont; anderzijds stelt Miller ook dat dit genot deel kan vormen, getemperd kan worden binnen een verknoping, een sinthoom; de casus over Daniël¹⁸ toont de keerzijde van deze verknoping wanneer er een crisis opduikt en de knoop uiteenvalt.

Ondertussen weten we ook wat er kiest voor *deze* en niet voor *die* vorm van verslaving; de ontmoeting met het object kan toevallig zijn, maar de functie die ingelost wordt, het affect dat het lichaam produceert, is dat niet¹⁹; daar onderscheidt de psychoanalyse zich van die wetenschappen die zich bevinden aan de andere kant van wat Lacan de *epistemo-somatische breuk* noemde²⁰, zienswijzen die het lichaam objectiveren en niet langer stilstaan bij de vraag *wat een lichaam wil*, wat het voortstuwt, wat het deugd of pijn doet, wat het levendig maakt.

De instelling die met de psychoanalyse rekening houdt, biedt zichzelf aan als antwoord op de crisis en vraag van de verslaafde.

We weten dat deze vraag niet per se een vraag naar een weten of spreken is, maar eerder die naar een tempering van iets dat uit de hand gelopen is.

Iets van de Ander inbrengen betekent uiteraard dat we de noodlottige oplossing van de verslaafde proberen te onderzoeken, dat we haar functie trachten te lezen, en dat we in de marge van het verhaal over de drugs op zoek moeten gaan naar een symptoom als houvast voor het noodlottige genot.

Laat ons tot slot ook onderstrepen dat niet iedereen hoeft te spreken, dat het schade-

15. Cf. Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *Le Séminaire, livre XVII, L'envers de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller. Paris, Seuil, 188,189.

16. Hoornaert, G. (2017). O.c.

17. Miller, J.-A. Miller, J.-A. (1996-1997) L'orientation lacanienne. L'Autre qui n'existe pas et ses comités d'éthique. Onuitgegeven les van 26 maart 1997.

18. Everaert, V. (2015). O.c.

19. Jossion, J.-M. (2012) La fonction de la drogue. in: *Accès* 3, 53. Vertaald in het Nederlands: De functie van het druggebruik. In *Psychoanalytische Perspectieven*, 2019, Vol. 37 (4).

20. Aubry, J., Klotz, H.P., Lacan, J., Raimbault, G., Royer, M.P., & Wolf, M.L. (1987 [1966]). O.c., 22.

beperkende gebaar — het verwelkomen als een niet-veroordelend, menselijk gebaar — mensen van de dood redt en velen nooit de vraag naar een andere oplossing zullen stellen.

Deze aspecten hoop ik verder te kunnen onderzoeken in de drie casussen die we straks bespreken.

L'UN TOUT SEUL

ONDERZOEKSATELIER '19-'20

HET PARADIGMA VAN DE ERKENNING¹

*Peter Decuyper*²

Jacques-Alain Miller splitst in les 10 van *l'Un tout seul*³ het onderwijs van Lacan eerst in drie delen — de antecedenten, zijn eigenlijke onderwijs en het allerlaatste onderwijs (l'envers du lacanisme) — en herverdeelt het dan in twee luiken: het ontologisch register of de doctrine van het zijn (= de antecedenten met focus op het imaginaire, gevolgd door zijn onderwijs vanuit het primaat van het symbolische) en de ontkieking van de genieting (= het allerlaatste onderwijs met focus op het reële). Hij beklemtoont daarbij dat het geen louter theoretische opdeling betreft. Die ontologische verschuiving, van 'erkenning' naar 'oorzaak', grijpt radicaal in op de analytische praktijk. Miller licht die kanteling toe in hoofdstuk 12.

In deze bijdrage zoomen we in op Lacan's eerste metafysica van de analytische praktijk, op het paradigma van de erkenning die gestoeld is op de ontologie van 'het verlangen naar erkenning en de erkenning van het verlangen'. In zijn laatste les van *l'Un tout seul* laat Miller Clotilde Leguil hierover aan het woord onder de titel "Usages lacanien de l'ontologie".⁴ Er is online evenwel nog een uitgebreidere tekst van haar terug te vinden rond dit thema, daterend van 2014: "De l'être à l'existence. L'au-delà du désir de reconnaissance chez Lacan."⁵ Leguil stelt zich daarin onder meer de vraag welk gebruik Lacan maakt van het concept erkenning in de psychoanalyse. We baseren ons hier verder op haar studie hierrond.

Vanwaar Lacan's gebruik van dit concept?

Leguil merkt op dat *reconnaissance* een geda-teerd concept is dat al vanaf begin de jaren 60

niet meer de kern uitmaakt van de psychoanalytische ervaring. Lacan ontleende het concept niet aan Freud maar aan Hegel (via Kojève) om een nieuw licht te werpen op Freuds teksten. Daarbij wordt het verlangen gedefinieerd als verlangen erkend te worden door een Ander, het is dus verlangen naar het verlangen van de Ander, een verlangen verlangd te worden door de Ander.

Lacan gebruikt het concept in zijn opzet om de psychoanalyse haar oorspronkelijke betekenis terug te geven, namelijk dat het niets anders is dan een ervaring van het onbewuste. Hij gaat daarmee in tegen postfreudiaanse analytici die van Freuds oorspronkelijke inzichten afdaalden door de focus te leggen op het ego, met veronachtzaming van de seksuele dimensie en essentiële concepten als het onbewuste. Met alle gevolgen van dien voor de analytische praktijk, die onderworpen werd aan dogma's en regeltjes en steeds meer georiënteerd raakte op het verbeteren van de relatie van de patiënt met de omgeving en de zogenaamde realiteit in plaats van op het ontsluiten van het onbewuste. Lacan stelt dat het symptoom moet begrepen worden vanuit het onbewuste, als iets dat spreekt en naar erkenning zoekt in het discours van het subject. De dialectiek van de erkenning is dus door Lacan in de psychoanalyse geïntroduceerd om haar betekenis als symbolische ervaring terug te geven, dit in tegenstelling tot de imaginaire invullingen die het kreeg.

Het 'zijn' en de actie van de analyticus

Miller verwijst in les 12 naar de hapax bij Freud *Kern unseres Wesen*, waar Lacan gebruik van maakt om duidelijk te maken dat de actie van de analyticus recht in het hart van het zijn gaat en hij daarin dus geïmpliceerd is. De term actie impliceert de oorzaak stelt Miller: "Hoe kan ik, vanuit wat ik doe als analyticus, oorzaak zijn van een mutatie, van een transformatie, van een doelmatig effect die de kern van het zijn raakt?"⁶ Het is hier dat de functie van het spreken haar centrale rol toont, men ageert via het spreken. En hij gaat daarbij van het axioma uit dat er homogeniteit moet bestaan tussen de actie, het spreken dus, van de analyticus en het zijn waarop die zich richt, wil deze effectief zijn. Ze moeten dus van dezelfde 'ontologische' orde zijn. Wat hij elders verwoordt door te stellen dat heel de theorie over de interpretatie altijd tot doel had te leren spreken als het

1. Bijdrage aan het onderzoeksatelier van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS rond de hoofdstukken 12 en 13 van de lessenreeks van J.-A. Miller "l'Un tout seul". Bijdrage die niet in vivo gebracht kon worden door de coronamaatregelen.

2. Analyticus met praktijk (AP), lid van de *Kring voor Psychoanalyse van de NLS, de New Lacanian School en de World Association of Psychoanalysis*. peter.decuyper1@telenet.be

3. Miller, J.-A. (2011). L'orientation lacanienne. *L'Un tout seul*. Colleges aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven.

4. *Ibid.*, les van 11/05/2011.

5. Leguil, C. (2014). De l'être à l'existence. L'au-delà du désir de reconnaissance chez Lacan. In *Revue du MAUSS permanente*. www.journaldumauss.net

6. Miller, J.-A. (2011). O.c. Les van 11/05/2011, 3.

onbewuste.⁷

De actie van de analyticus is niets minder dan de interpretatie, met name “het geven van een andere zin aan wat gezegd is”⁸. De interpretatie opereert m.a.w. in de orde van de zin en de eerste analytische metafysica is dan ook gebaseerd op de premisse dat het zijn ook van de orde van de zin is. De vraag op welk ‘zijn’ we via de psychoanalyse pretenderen in te werken krijgt bij Miller als antwoord dat het zijn geen permanente substantie is, maar iets dat varieert naargelang de zin die het krijgt. We zijn hier ver weg van het Reële! Het betreft een zijn zonder substantie, zonder reële.

De interpretatie erkent het onderliggende verlangen en laat het zien

Het onbewuste zelf en vervolgens de analysant interpreteert en daarop speelt de analyticus in via zijn interpretatie, met de bedoeling: «faire être ce qui n’était pas mais dont vous pouvez inférer que ça voulait être, que ça pouvait être et que ça cherchait à être et que le sujet entre guillemets ne se l’avouait pas.»⁹ *Faire être* veronderstelt dus dat er een *manque d’être* is en een *désir d’être*. De kern van ons zijn is dus van de orde van het onbewuste verlangen. Dit is waarom het eerste onderwijs van Lacan draaide vanaf zijn fundamentele tekst *Fonction et champ de la parole et du langage*. Het zijn is dus eerst en vooral een verlangen te zijn.

Hoe bevordert de analyticus dit *faire être*, welke middelen gebruikt hij daarvoor? Miller antwoordt hierop aan het einde van les 12: het is het verlangen van de analyticus het zijn (als onbewuste, wat verdrongen is) te brengen naar een volbrachte toestand. Het verdrongene is ‘wat wil zijn’, iets wat virtueel mogelijk is; het doet beroep op het verlangen van de analyticus als x om te bestaan. Het is aan de analyticus om het verlangen van de Ander te onderhouden als vraag om het te doen bestaan! Die positie zal veranderen bij de confrontatie met *Yadl’Un!*

Als de interpretatie impact kan hebben op het symptoom, op het lijden van het subject, dan is het wel als symbolische actie, als spreekact die het verlangen van het subject ‘zoekend naar erkenning’ (want die erkenning ontbreekt) doet bestaan. In *Fonction et champ de la parole et du langage* gaat het om het erkennen van

het gecensureerde hoofdstuk in de geschiedenis van een subject, de ontdekking van een onbewuste zin waarvan de (*équivoque*) betekenaar drager is. Leguil verwijst daarbij naar die fundamentele beginstelling van Lacan dat de functie van de taal in een analyse niet die is van informeren over de realiteit van de levensgebeurtenissen, maar die van een evocatie over de waarheid van het verlangen.¹⁰

Het gaat dan helemaal niet om iets imaginairs, om het beantwoorden van de bewuste vraag van een analysant om gehoord te worden in zijn frustratie door de ander niet erkend te worden in zijn eigen verlangen. Het gaat niet om een directe beantwoording vanuit de positie van een begripvolle Ander die wel die erkenning (imaginair dan) kan geven. «Ik begrijp u...» Het zou slechts meegaan zijn in de imaginaire miskenning. De analyse is een ervaring van spreken, die het subject losmaakt van het imaginaire veld (dat van de identificaties, van de miskenning ook) en toegang geeft tot zijn eigen verlangen. Door onbewuste formaties en het symptoom te ontcijferen als betekenaars, bevrijdt de interpretatie de verborgen zin ervan en erkent zo het verlangen dat zich daar articuleert. «De act van de analyticus bestaat erin de bespiegelingen van het ik te laten passeren en te antwoorden op het subject, vanuit de plaats van de Ander, vanuit de betekenaars zelf van het discours.»¹¹ Met zijn actie/interpretatie erkent de analyticus het subject, zijn verlangen, en heft zo de verdringing op die leidde tot de symptoomvorming. Het gaat daarbij niet over het goed- of afkeuren van wat de analysant zegt, een aanpassing aan de sociale verwachtingen, maar «in het discours de betekenaarsarticulatie te erkennen die door de verdringing gevangen zat en tegelijk het subject zo priveerde van de toegang tot zijn eigen verlangen»¹².

Rafael

Voor wie het bovenstaande graag wat klinisch gedemonstreerd ziet verwijs ik naar een casusconstructie van Patrick Monribot: «Het kind op de divan. De kuur van de kleine neuroticus.» Monribot toont in de casus van de 8-jarige Rafael zeer precies het moment aan van erkenning van het onbewuste verlangen van deze jongen, hetgeen slechts mogelijk was door het werk op de betekenaar en met inacht-

7. Miller, J.-A. (1996). L'interprétation à l'envers. In *La Cause freudienne*, n° 32, 5.

8. Miller, J.-A. (2011). O.c. Les van 11/05/2011, 4.

9. *Ibid.*, 5.

10. Leguil, C. (2014). *Ibid.*, 5.

11. *Ibid.*

12. *Ibid.*

neming van wat er overdrachtelijk gebeurt. Rafael bracht de lapsus aan van een straf die hij vergat te schrijven voor zijn ouders. Bovendien kon hij zich in de sessie niet herinneren over welke straf het ging. Pas na een interpretatie van Monribot en bij het buiten gaan herinnert hij het zich terug: «Ik moest honderdmaal (*cent fois*) schrijven: ik zal niet agressief zijn tegen mijn ouders.»

Monribot koos ervoor te gokken op de *équivoque* - want «cent fois» kon ook gehoord worden als «sans foi», zonder geloof: «Als het zonder geloof is, geloof je het niet meer.» Daarmee raakte hij het onbewuste fantasma, bracht hij de betekenaar van het conflict in het ouderlijk koppel op de analytische scene zodat Rafael dit verder symbolisch kon bewerken, hetgeen niet zonder therapeutische effecten bleef.

Monribot koos er dus niet voor om de erkenning een imaginaire invulling te geven middels een psychologiserende duiding van zijn onbewuste weigering om de straf van zijn ouders uit te voeren vanuit een kwaadheid jegens hen. Daarmee toont hij klinisch aan hoezeer de interpretatie als erkenning vertrekt vanuit de plaats van de Ander, vanuit de betekenaars zelf van het discours.

De bevrediging van het subject als *manque-à-être*

Het verlangen als ‘verlangen te zijn’ wordt bekrachtigd door de ander van het spreken, door degene tot wie men zich richt, door degene die het interpreteert. In die optiek is de erkenning de bevrediging van het verlangen, en betekent haar realisatie het einde van de analyse op het punt van bevrediging, zij het niet dezelfde bevrediging als wat Lacan als dusdanig in zijn laatste onderwijs aanduidt!

In *Los d'une cure* maakt Miller duidelijk dat de bevrediging zich hier in het symbolische situeert, en niet in het lichaam. “C’est une satisfaction purement signifiante, c’est-à-dire une jouissance sans le corps. Lacan l’appelait en termes hégéliens la reconnaissance.”¹³ Die bevrediging is het effect van een dialectiek waarbij het subject de ander erkent om op zijn beurt door hem erkend te worden. Miller stelt dat in dit kader het symptoom gedefinieerd kan worden als een gebrek aan erkenning, “un défaut de la satisfaction signifiante de la reconnaissance”. We verwijzen hier nogmaals naar de casus Rafael van Monribot waar de jongen uitroept: «En ik dan, het kan hen niets schelen

waarin ik geloof!»¹⁴

Van de ‘erkenning van een verlangen’ naar de ‘erkenning van een tekort aan zijn’

Het verlangen naar erkenning is de motor van de kuur en gaat zich verknopen met de erkenning van een verlangen. Dat verlangen is toegankelijk voor het subject via het spreken en kan op die manier bevredigd worden. Het lijkt daarbij om een relatief eenvoudige verhouding tussen het subject en zijn verlangen te gaan, voert Leguil aan, maar ze voegt er meteen aan toe dat het complexer is dan dat. Het verlangen kan niet als zodanig erkend worden, maar slechts in een dimensie daaraan voorbij - “être entendu au delà de ce qu’on dit” - die ontsnapt aan het subject zelf.¹⁵ Het is dus niet het antwoord op de vraag naar erkenning die een bevrediging geeft en een gevoel van erkenning, maar het antwoord (de interpretatie) voorbij wat wordt gevraagd, namelijk de erkenning van het verlangen zelf. En dat verlangen, zo stelt Miller, is een verlangen van niets; er is slechts metonymie van de *manque à être* en op het einde is er niets, *desêtre*.¹⁶ De ultieme erkenning op het einde van een analyse is niet de erkenning van wat men is, maar de erkenning van wat men niet is, de erkenning, voorbij het fantasma, van een leegte in het hart van het subject. Op het einde is er geen zoeken meer naar erkenning, noch lijden aan het niet erkend zijn door de Ander, want het subject erkent zichzelf (onder meer in het dispositief van de *passe*) als *manque à être*! Dus, een eerste effect van de analytische ervaring op het subject is een loskoppeling/traversering van de vraag naar erkenning, in die zin dat voorbij dit verlangen het subject een andere eis ontdekt, die niet komt van het zijn maar van de existentie zelf van het lichaam als genietende substantie.¹⁷

14. Monribot, P. (2018). Het kind op de divan. De kuur van de kleine neuroticus. Vertaald uit het Frans en uitgegeven door de Kring voor Psychoanalyse van de NLS, 41.

15. Leguil, C. (2014). *O.c.*, 6.

16. Miller, J.-A. (2005). Introduction à la lecture du Séminaire L'angoisse. In *La Cause freudienne*, n°59, 69.

17. Leguil, C., *Ibid.*, 17.

13. Miller, J.-A. (2018). *Los d'une cure*. Navarin éditeur, 61.

09/05/2020

Het is moeilijk te zeggen wat hierna komt. We moeten geduld hebben en wachten op wat volgt. De psychologische instrumenten die echt effectief zijn, moeten op maat gemaakt worden voor elk individu. Maar, er is iets dat zeker zal helpen om dit alles lichter te maken. En dat is humor, ook de goede vorm van ironie, het kleine misverstand dat een Witz meebrengt... dat de druk van de tragedie haalt, de lichamen lossert maakt. Zonder dit alles als een grap te beschouwen, moeten we ook proberen om de tragedie te doen muteren in komedie, zodat het verhaal dat we construeren niet massaal verzadigd raakt met de zin die de tragische dimensie van het bestaan kan opleggen. Het leven leefbaar maken is het zoveel mogelijk ontdoen van de tragische zin die in ieder mens huist.

(TVR — Oscar Ventura — <https://www.informacion.es/alicante/2020/04/14/oscar-ventura-sombra-sociedad-policia-4694780.html>)

LOTGEVALLEN VAN SHRINKING VAN DE ANDER IN EEN ANALYSE ¹

Luc Moreels ²

Lezing van Miller van het onderwijs van Lacan: in de ban van de torus

In les 12 recapituleert J.-A. Miller het parcours dat hij tot dusver in *L'Être et l'Un* heeft afgelegd.³ Hij definieert er het onderwijs van Lacan als een *itinéraire* van *manque* naar *trou*, een weg van gemis naar gat. Lacan streefde ernaar het symbolische steeds meer te gaan denken als gat, getuige zijn toevlucht tot knopen en koordjes, die in feite rondjes zijn rond een gat. Miller stelt voor om het onderwijs van Lacan te lezen als een feuilleton of een serie⁴. Het is geen oeuvre, maar een *work-in-progress*. Zoals in populaire series en soaps komt er geen ontknoping die alle verhaaldraden netjes ontwart en afrondt. De transformatie van *manque* naar *trou* verloopt in dat laatste “onbegonnen” onderwijs van Lacan cryptisch en gefragmenteerd, met veel losse eindjes, en ruimte voor interpretatie. Een-ieder moet er het zijne van denken of maken, er zelf een touw aan vastknopen. Het ontbreken van een ontknoping geeft ons echter al een indicatie van de mislukking, de *ratage* waar men finaal, en causaal, in een analyse mee te maken krijgt.

De evolutie van het werk van Lacan beschrijft een torus, topologische figuur die van begin tot eind bij Lacan opduikt.⁵ Bekend is het gebruik ervan als metafoor om er de complexe

verhouding tussen vraag en verlangen op af te beelden. Voor Miller wikkelen en herhalen de seminaries van Lacan zich als vraag jaar na jaar rond het interne gat van de buis. Elk seminarie is een rondje dat — omdat het niet op zichzelf sluit — aanleiding geeft tot een volgend rondje, waardoor longitudinaal de tour gedaan wordt van de torus en er zich spiraalsgewijs, een ander, centraal gat aftekent en afboordt. Het onderwijs draait zo uit op een volgehouden poging om iets van de centrale leegte, het extieme gat en plaats van het object van verlangen in te sluiten. Dat centrale, weerbarstige object krijgt verschillende namen en benaderingen, zoals *Das Ding* of object *a*, maar bij Miller dringt zich als titel voor het lacaniaanse project “Het Reële” op.⁶

Miller trekt nu een parallel tussen de weg die Lacan in zijn onderwijs aflegt, en de weg die zich telkens particulier ontrolt op het niveau van een analyse. Doel van analyse is immers om plaats te geven aan de ervaring van het reële, om te proberen het reële te treffen via het symbolische. Lacan heeft het in dit verband over het *symbolische reële*⁷, dat Miller herneemt en commentarieert in ‘*Le tout dernier Lacan*’⁸. Het symbolische reële is de plaats van de angst en wat niet liegt. In tegenstelling tot de wetenschap die van het reële symbolische uitgaat, de aanname dat er formules zijn, een weten, verborgen in het reële, wat een leugen is. Precies op die plaats van het symbolische reële moet het symptoom gesitueerd worden, het sinthoom, als noodzaak, als *ce qui ne cesse pas de s'écrire*, als wat niet stopt met zich te schrijven. In een analyse wordt getracht het reële in te sluiten in het symbolische, m.a.w. van het symbolische een torus te maken.

Causaliteit en finaliteit van een analyse

Terugkerende vraagstelling bij Miller is wat er werkzaam en reëel is in de analytische ervaring, welke effecten en veranderingen het spreken resorteert bij het subject in de kuur. Het analytisch dispositief is ingesteld op de oorzaak van het lijden en het symptoom van het subject. Het viseert en ondervraagt de oorzaak, tot op het bot van het symptoom, om tot de vaststelling te komen dat het symptoom ergens

1. Bijdrage aan het onderzoeksatelier van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS rond de hoofdstukken 12 en 13 van de lessenreeks van J.-A. Miller “*L'Un tout seul*”. Bijdrage die niet in vivo gebracht kon worden door de coronamaatregelen.

2. Luc Moreels is klinisch psycholoog. lucmoreels@telenet.be

3. Miller, J.-A. (2011). *L'orientation lacanienne*. *L'Un tout seul*. Colleges aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven.

De eigenlijke point de capiton van *L'Être et l'Un* zal in les 14 gebeuren. Miller zal er het onderwijs van Lacan enigszins anders scanderen dan in deze bijdrage gesteld wordt, door te vertrekken van de reeds symbolische Lacan, vanaf 1953, van de onbewuste formaties.

4. *Ibid.*, cours n° 1, p. 5. Miller ziet zichzelf als “truchement”, een soort vertaler-tolk, actieve woordvoerder van het onderwijs van Lacan. Hij baant zich in zijn eigen onderwijs, zijn *orientation lacanienne*, een weg doorheen dat van Lacan, tot en met dat (aller) laatste, quasi onmogelijke onderwijs.

5. *Ibid.*, cours n° 1, 7-8, en cours n° 2, 1-3.

6. Eerder al bedacht Miller «*À la recherche de la jouissance perdue*», een literaire titel voor Lacans «*oeuvre*». Onuitgegeven lessenreeks «*L'expérience du réel dans la cure analytique*», cours n° 15, 07/04/99, 175 (<http://jonathanleroy.be/>)

7. Lacan, J. [1976-1977]. *Le Séminaire, livre XXIII L'insu que sait de l'une-bévue qui s'aile à mourre*. Onuitgegeven. Nouvelle transcription Staferla, [www.valas.fr.](http://www.valas.fr/), 143-144.

8. Miller, J.-A. (2015). *En deça de l'inconscient*. In *La Cause du désir*, n° 91, 115-116.

een noodzaak is voor het subject. Het subject kan niet zonder symptoom, bestaat niet zonder symptoom. In de psychische realiteit is er dus iets niet of maar slecht geregeld. Er is een causaliteit in het spel die niet afdoende in een wetmatigheid kan gegoten worden. Gevolg is dat er inherent aan het menselijk subject, iets symptomatisch is, een lijden, een passie. Er is enkel een symptomatische, particuliere regeling mogelijk, maar geen wet dus. In les 13 onderscheidt Miller drie causaliteiten die operatief zijn in de kuur: een imaginaire, symbolische en reële causaliteit.⁹ Men kan deze chronologisch of als logische tijden opvatten, allemaal niet verkeerd, maar even goed als dimensies of lagen die in een wisselende verhouding tegenover elkaar staan, zowel naast elkaar, of boven/onder elkaar kunnen liggen, die al naar gelang moment of tijd in de kuur meer of minder naar voor komen. Een soort borromeïsche verhouding dus, waarbij de ordes alle 3 equivalent zijn. Het punt dat Miller wil maken, is dat de reële causaliteit aan de orde komt eens de imaginaire en symbolische lagen uitgeput zijn. Miller herleidt de levistraussiaanse tripartite, I, S en R, tot een binaire, door I en S samen te nemen als dimensies van semblant, tegenover het reële.

Drie causaliteiten in een analyse: imago, fantasme en sinthoom

De *imaginaire causaliteit* lijkt een prominente plaats in te nemen in het begin van een analyse, op het niveau van de vraag “Wie ben ik?”, zowat het startschot van elke kuur. Het subject maakt de inventaris van zijn imago's en identificaties, vergelijkt zichzelf met ander-gelijken, vanuit de verzuchting om zichzelf als eenheid of ideaal terug te vinden. Het subject lijdt aan zijn identificaties, een dodelijke narcistische passie waaruit het zich moet bevrijden.¹⁰ Bij de inventaris van zijn imaginaire wikkels waarin het subject zich hult, voegt zich de *symbolische causaliteit*, de contingente betekenaars van de Ander waarmee zijn leven verward geraakt is. Het subject kan niet goed leven, worstelt met de contingenties van de woorden en uitspraken, de orakels die de Ander, de ouders,

uitgekraamd en over het subject uitgestort hebben. Het subject lijdt onder de zin en onzin van deze betekenaarsevenementen, omdat deze aliënatie resulteert in een tekort-aan-zijn. Het subject lijdt aan een passie van het zijn, een tekort-aan-zijn. Het neurotisch subject gelooft in een andere en betere symbolische inschrijving in de Ander. Het wil het gemis-aan-zijn en verloren genot recupereren voorbij de betekenaar, en gelooft dat te doen via een invulling van het verlangen van de Ander, via een identificatie met het object van verlangen van de Ander (fallus, object *a*). Deze verhouding met dat verloren zijn vindt haar neerslag en regeling in het fantasma, als basisscenario of fictie van het verlangen het subject. Doorheen een proces van symbolische *shrinking*, de doorsteek van het fantasme, kan het subject een glimp opvangen van dat object *a*, zijn oorzaak of bron van verlangen, waar het subject ergens verkleefd zit met dat verlangen van de Ander, met dat object dat het deelt, gelooft te delen met de Ander. Een analyse voert tot deze confrontatie, waardoor een opening of kans ontstaat om tot een eigen verlangen komen, een *désir décidé*, een verlangen waar men als subject zelf kan achter staan, losser van de Ander, op basis van een nieuwe, eigen keuze tegenover dat reële punt. Eindresultaat van deze symbolische *shrinking* zou voor het subject een axiomatische formule voor zijn fantasme opleveren, als een minimale symbolische constructie van zijn verlangen.

De *reële causaliteit* zou nu pas aan het licht komen nadat de imaginaire en symbolische bovenlagen weggeveegd of gestript zijn, dus na aftrek van alle imaginaire en symbolische omkleeding waarin het subject zich tijdens een analyse hult en gehuld heeft. Een analyse voert via een proces van *shrinking*, een gestage verschraling en drooglegging van de Ander, via reductie van alle articulatie (de blablabla), tot een reële, iteratieve kern, dat het sinthoom uitmaakt (het etcetera). Hoe moeten wat dat sinthoom begrijpen? Miller geeft meteen mee dat we er ons eigenlijk nauwelijks een beeld van kunnen vormen, omdat het niet meer om een idee of voorstelling gaat, niet meer van het niveau van de Ander is, niet dialectiseerbaar, niet articuleerbaar, niet meer negatieveerbaar, maar van de orde van de *energeia*: energie, genot, lichaam. Vraag is of er nog van een subject sprake is. Of van welk subject?

Lotgevallen van shrinking van de Ander: “Miettes sonores” van Jacqueline Dhéret of de verkruiemeling van de Ander

Een geval van zo een doorgedreven *shrinking*

9. In les 14 zal het onderwijs van Lacan en de logica van de kuur enigszins anders scanderen, en niet de imaginaire causaliteit als vertrekpunt nemen, maar de symbolische onbewuste formaties.

10. Miller verwijst naar de eerste, vroege *Écrits* van Lacan, waar de causaliteit een imaginaire basis krijgt, met het “imago” als oorzaak. Centrale tekst is «La causalité psychique» van 1946 met daarin de stelling «la causalité même, c'est l'identification». Het beeld als imago bezit de macht om het psychisme te capteren, cfr. spiegelstadium als prototypisch, mythisch constituerend moment van het subject.

vond ik terug in het wonderlijke relaas van Jacqueline Dhéret over haar analyse en passe¹¹. Zelf omschrijft ze het als een transformatieproces, een relaps van de betekenaar. Van de betekenaar die eerst zorgt voor de inschrijving van het subject in de Ander, schiet alleen nog over dat hij het genot registreert waarmee die subjectieve inschrijving gepaard is gegaan. Deze transformatie geschiedt tijdens haar tweede analyse. Haar eerste analyse was uitmondend in een fictie over haar verhouding met haar vader, die een deportatiekamp overleefde en er een angstige bekommernis met voedsel en hamstergedrag aan overhield. Als ze dit in de aanvangsfase van haar tweede analyse ter sprake brengt, “Vader deed ons de kruimels oprapen”, volgt een interventie van de analyst(e) die haar weten, haar fictie dooreenschudt en cruciale betekenaars op scherp zet: “Je hebt de kruimels uit je eerste analyse meegenomen”. De interventie alludeert op dat mysterieuze fantasmatisch object, op wat tussen de betekenaars valt, dat af-val, de kruimels tussen de betekenaars. De kruimels worden hier gereveleerd als object en oorzaak van verlangen, als dat wat het verlangen van Dhéret veroorzaakt en drijft. Ze is nog altijd bezig met kruimels bij elkaar vegen, er is daar nog altijd een object dat haar bezighoudt, een erogeen, agalmatisch object dat niet gelijk is aan een ander, een *objet récu-père*. Zoals het een doeltreffende interpretatie betaamt, bewerkstelligt deze een effect van separatie. Opmerkelijk is nu dat verdere analyse een verschuiving mogelijk maakt, een verandering van het statuut van de kruimels, van hun plaats/functie als object a (als iets van waarde voor subject en Ander, dus in relatie tot Ander) naar een hoedanigheid van symptomatische resten, die weerstaan aan elke verdere symbolische ontcijfering (iets dat van generlei waarde/nut meer is voor het subject in zijn relatie tot de Ander). Dus: van object tot rest. Van een object van verlangen en genot naar een teken van Een-genot, of nog, een spoor van lichaamsevenement. Beslissende stap daartoe lijkt te zijn dat haar identificatie met haar vader finaal onderuitgehaald wordt, d.w.z. dat hij als ideale vaderfiguur herleid wordt tot symptoom of semblant. De meester-

betekenaar *overlever*¹² is een contingente betekenaar die ze ook maar als een kruimel verzaamd heeft. De Ander wordt ongeloofwaardig, inconsistent, onsamenhangend. De Ander verbrokkelt. In een droom ziet ze een wanordelijke hoop losse rekenstaafjes. Ze gelooft niet meer in de Ander. Op dat punt manifesteert er zich een nieuw symptoom bij Dhéret, dit keer niet in de vorm van erogeen object, maar een anxiogeen object, een *objet sonore*: kleine, random geluiden van de omgeving of van het dagelijks leven die haar uit haar hum en in de war brengen, die haar gedachtegang en spreken bv. in de kuur onderbreken — een dichtslaande deur, een autoclaxon. Ze wordt eigenlijk hoogsensitief voor de opdringerigheid van die irritante geluidsprikkels. Dhéret weet dit geluidssymptoom terug te brengen tot een herinnering uit haar kindertijd waaraan ze tot dan toe een oedipale betekenis gegeven heeft. Toen ze vier jaar was, verhuisde ze van de slaapkamer van haar ouders naar die van grootmoeder. De uitleg van moeder was dat ze voortaan over haar ernstig zieke grootmoeder moest waken. De vreemde en onbegrepen geluiden die grootmoeder maakte ‘s nachts en waarnaar het kind lag te luisteren waren beangstigend en traumatiserend. Welke signalen werd het meisje geacht op te vangen? Welke taal, geschreven in het lichaam van grootmoeder, kon het horen en lezen? Eén van die meest schrikwekkende geluiden van grootmoeder was het snuiven van tabak, als ze dacht dat het kleine meisje sliep. Dat geluid werd later in de betekenaar *tabac-à-priser* gevat¹³. Als kind hoorde en begreep Dhéret dit in één woord, als *tabacapriser*. Deze betekenaar werkte als een spoor dat het genot van alle geluiden van grootmoeder draineerde en fixeerde: het gesnurk, het geprevel van gebeden, het geschraap van de keel, enz. De naam van het deportatiekamp waar vader gevangen zat, en die hij kennelijk vaak voor zich uit sprak, *Ra-va-(rous)-ska*, vormde een latere, sinistere echo van deze eerste meesterbetekenaars, de lettergrepen ta-ba-ca (a-a-a). Je zou kunnen zeggen dat vaders verhaal en trauma Dhéret zo aangegrepen en gesubjectieerd hebben, doordat ze al een oorspronkelijke bedding van genot vonden in de *miettes sonores*, de geluidskruimels die grootmoeder uitgespuwd had. «Miettes sonores» is Dhérets poëtische naam

11. Dhéret, J. (2004). Miettes sonores. In *La Cause Freudienne*, n°58, 104-107. Haar geval wordt besproken in Quarto 104, Conversation sur l'Un tout seul, mai 2013. Zie: Véronique Servais, «L'Un effacé, manque et marque», p. 45-46, en in de discussie van het cartel «La passe et l'outrepasse», p. 47-51.

12. We kunnen hier niet ingaan op alle details uit de dense en zeer rijke tekst. Kort: de ontluistering en ontmaskering van de vader verloopt via de ontdekking van de mythe, het verhaal over grootvader die als soldaat van de eerste wereldoorlog nooit is teruggekeerd of geïdentificeerd. Zijn zoon, vader van Dhéret, bleef geloven dat ook hij een overlever was zolang niet hard kon bewezen worden dat hij niet meer leefde.

13. snuiftabak

voor haar eigen *lalangue*, brokjes taalpuin die geproduceerd worden en loskomen uit de taalstroom van de Ander, en ergens afgezet worden als sedimentair materiaal dat niet meer verder mee wil stromen met de Ander. Precies die brokjes lijken nu het gat in de Ander te markeren, waar de Ander telooft, en het subject als lichaam en spreekwezen geaffecteerd wordt. Het is het materiaal, de letter waarmee het subject zichzelf produceert (*le sujet s' autoproduit*)¹⁴. Dhéret getuigt dat ze het soms moeilijk heeft met de taal en bij het spreken het gevoel kan hebben iets te moeten overwinnen. Ze ervaart taal als ongehoorzaam en dissonant. Ze zegt dat ze zich op die momenten overgeeft aan een apart taalgebruik. Ze last een soort zangerige expressie in haar spreken in. Bij het maken of capitonneren van zinnen, maakt ze nu gebruik van sonore kruimels, a.h.w. op grootmoeders wijze, bijvoorbeeld een zucht, een onomatopoeie, een stopwoord, enz. die tegelijk haar spreken even couperen en weer hechten, waardoor ze verder kan.

Outrepasse: autoproductie van het subject?

Een vraag als besluit. De uitdrukking van Dhéret, de autoproductie van het subject, lijkt mij een mogelijke variant te zijn op wat Miller, als besluit van les 13, formuleert als criterium voor de *outrepasse*: het subject weet dat het heel alleen spreekt (*il se sait parler tout seul*). Die zelfproductie gebeurt waar het subject te maken heeft met het gat in de Ander, punt van *non-rapport sexuel*, waar de Ander op het appel ontbreekt. Hoe kunnen we dat begrijpen? Dat gat is het reële, dat wat voor het subject onmogelijk te vatten is, maar niettemin existeert, en bijgevolg zijn bestaan in een of andere vorm doet gelden voor het subject. Het probleem is vergelijkbaar met de observatie die Freud deed bij jonge kinderen die er vreemd plezier in vinden dingen stuk te slaan of gaten te maken in dingen. Freud plaatste dit gedrag in de context van hun infantiele seksuele theorieën, hun mislukkende pogingen om het raadsel van het ontstaan van kinderen te begrijpen. Door hun onwetendheid over de rol van de vader en het geslacht van de vrouw, zeg maar het radicaal gebrek aan een voorstelling over de seksuele verhouding, wordt het kind ertoe aangezet om dat tekort, dat reële zelf te forceren en vorm te geven. Freud merkt op dat het tot deze spelletjes gedreven en gedwongen wordt vanuit een

pulsionele factor, door een seksuele aandrang, zoals de seksuele prikkeling van de penis.¹⁵ Is de autoproductie van het subject ook niet zo een forceren en vormgeven van het gat van het reële?

Ik vraag me af of de analytische interventie in Dhérets geval in de lijn ligt van interventies die we kennen uit andere al veelbesproken getuigenissen van A.E's, die o.a. in het onderzoeksatelier aan bod kwamen. Denk aan de vaststellingen zoals "Jij bent een coureuse», «emotievreetster», enz... In het geval van Dhéret zou het dan zoiets zijn als: «Jij bent een verkruimelaarster" of "kruimeldief". Dergelijke interpretaties benoemen iets. Het subject krijgt een nieuwe naam opgespeld, precies een bijnaam. Wat wordt er benoemd, waarop wordt er gealludeerd? We kunnen ons verbazen over de sterke, bijna beledigende toon die uit dergelijke interventies spreken, hoewel ze daarom nog niet zo door de subjecten zelf ervaren werden, eerder zelfs als opluchting. Dergelijke benoeming hoeft echter helemaal niet flatterend te zijn, want zou het niet kunnen gaan om een naam voor die autoproductie van dat betreffende subject, oftewel het sint-hoorn? Het benoemt de wijze van genot van het subject t.a.v. de Ander, d.w.z. hoe het subject de Ander maakt, tot een gat maakt, en vorm aan dat gat van het reële geeft. Het subject produceert er zichzelf, voor eigen "nut" of genot.

14. Van deze uitdrukking van Dhéret, de autoproductie van het subject, heb ik niet achterhaald of deze ergens als term voorkomt in het onderwijs van Lacan of Miller.

15. Freud, S. (1985 [1908]). Infantiele theorieën over de seksualiteit. In *Klinische Beschouwingen 2*. Boom, 92.

L'UN ET LES... JOUISSANCES ¹

Tine Van Belle ²

Voor mijn bijdrage aan het Onderzoeksatelier neem ik een uitspraak van J.-A. Miller uit hoofdstuk 9 van 'l'Un tout seul' als uitgangspunt en wel het volgende: "de positie van het Reële kan benaderd worden vanuit twee elementen uit het laatste onderwijs van Lacan: de Eén en de *Jouissance*. Het samengaan van deze twee elementen is contingent. En dit heeft zijn belang voor de hedendaagse kuur"³.

Van luisteren naar lezen

"Starten met een analyse is eerst geloven in de betekenis, de ontcijfering van het onbewuste. Men gelooft dus dat er een weten in het Reële te vinden is. Doorheen het lange proces van de analytische operatie, zal men vaststellen dat er geen betekenis in het Reële is, geen weten, geen laatste woord. Maar het parcours van de ontcijfering van de onbewuste formaties is noodzakelijk. Er is een progressieve reductie van het symptoom nodig om tot de onoplosbare kern te komen. Pas dan kan het subject besluiten dat het Reële niet te voorzien is, dat het Reële zonder wet of regulering is die het beheersbaar of controleerbaar zou maken.

Er is aan de kant van de analyticus het verlangen — als bemiddelaar — dat het subject tot dit punt van absoluut verschil komt. "De analyse beoogt de verschijning van de niet te reduceren betekenaar als meest singulier merkteken op het lichaam die de stijl van het subject bepaalt."⁴

De analytische ervaring leidt naar het wantrouwen van het begrijpen. Het 'gardez-vous de comprendre' van Lacan geldt ook aan de kant van de analysant die eerst wil begrijpen wat hem overkomt, waarom bepaalde zaken bij hem gebeuren. Het is vaak een evenwichts-oefening om als analyticus de betekenisvolle

betekenaars te laten klinken en de analysant ermee te verrassen. Het vraagt discipline van de analyticus om zich voldoende los te maken van de beschrijvingen die de analysant geeft en de betekenaars te isoleren en op dat niveau te interpreteren. Geen interpretatie op basis van de betekenis dus, maar bijvoorbeeld op de homofonie, de klank.

Doorheen de vrije associatie verschijnt de Eén, de originele betekenaar die geen Andere heeft. Deze reële betekenaar conditioneert alle *équivoques*, alle *semblants* van het 'zijn' in het discours. Doorheen het lezen van de betekenaars die de analysant brengt, kunnen we de Eén isoleren. We gaan van luisteren naar lezen, want in het luisteren horen we betekenissen die een begrijpen met zich meebrengen omdat er een genieting (*jouissance*) in het spel is. Als een interpretatie effecten wil hebben, moet die vanuit het lezen gebracht worden.

Twee statuten van betekenaar, twee vormen van genieting

In les 8 verwijst J.-A. Miller naar de twee statuten van de betekenaar.⁵ Deze aan de kant van het *zijn* die het spreken vat en van de orde van de schijn, de waarheid, de fictie is. De andere is de betekenaar op zich, de *Eén* die gelezen kan worden en verbonden is met de existentie en het schrift.

Hilda Vittar verbindt deze met twee vormen van genieting.⁶

De ene vorm wordt gevat in de betekenaars-ketting als een verdediging tegen het reële. Dit betreft de *jouissance* die een sluier legt over het gat in het symbolische en het niet bestaan van de Ander, als garant van de onbestaande seksuele verhouding. Men wil eerst niet weten van de herhaling van deze genieting, maar ze is wel te bewerken door middel van de interpretatie en het inzicht van het eigen aandeel.

Maar er is ook de *jouissance* zonder wet, een driftmatige kracht die het trauma aanduidt van de *lalangue*, detail op het lichaam, en los staat van elke betekenis. Dit betreft het Reële als een brok, als een fragment zonder betekenis, zonder fictie, die verschijnt vanuit een contingente ontmoeting. In deze ontmoeting van de Eén van de taal met het lichaam, blijven *jouissance* en lichaam onlosmakelijk verbonden. Lacan zal het in *L'Etourdit* benoemen als de prema-

1. Bijdrage op het Onderzoeksatelier van de Kring voor Psychoanalyse over *L'Un tout seul* van J.-A. Miller op 5 december 2019 in KASK te Gent.

2. Lid van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS. tinevanbelle@telenet.be

3. Miller, J.-A. (2011). L'orientation lacanienne. *L'Un tout seul*. Collèges aan het Département de Psychanalyse Paris VIII, onuitgegeven. Les 9, 30 maart 2011. Eigen vertaling (dit geldt eveneens voor alle andere citaten).

4. de Halleux, B. (2013). Hors sens. In *Scilicet, Un Réel pour le XXIe Siècle*, 149.

5. Miller, J.-A. (2011). *O.c.* Les 8, 23 maart 2011.

6. Vittar, H. (2013). Répétition. In *Scilicet, Un Réel pour le XXIe Siècle*, 296.

ture incidentie van de betekenaarseffecten op het lichaam die het verlangen en het object *a* met elkaar verbinden. Dit wordt in zijn latere onderwijs de inslag van de Eén op het lichaam met de genieting die deze met zich mee brengt. Dit is de oorsprong van de herhaling van de Eén als iteratie in een auto-erotische genieting als een constante, stille kracht. Wat Lacan positieveert als *Yad'L'Un*.

Getuigenissen van AE's

We horen in de getuigenissen van de passe mooie voorbeelden van de inslag van de letter, de Eén.

Paula Kalfus: Découper de l'impossible⁷

Kalfus probeert de vinger te leggen op wat voor haar traumatiserend is geweest als structureel punt. Ze legt de nadruk op het multifocale en de contingentie die de chronologie niet verantwoordt en waarbij een onmogelijk uit te spreken iets behouden blijft.

Haar fantasme benoemt ze als: 'terre engloutis-moi!', 'aarde, verzwelg me!'. Dit fantasme beantwoordt de genieting, toegeschreven aan de Ander en gelezen in de schalkse of verraderlijke blik van een vrouw met felrood gestifte lippen toen ze als puber aan de arm van haar vader een bioskoop verliet. Een symptoom van rood worden onder de blik van de Ander volgt hieruit.

Maar er is ook de immense schaamte die eerder verscheen vanuit een gebeurtenis als kleiner kind. Kalfus werd door haar moeder betrap met een paar mooie potloden. Deze had ze zelf, met wat gestolen kleingeld van de moeder, gekocht. Ze moest deze potloden terug geven aan het oude koppel dat de winkel ronde en daar ook haar diefstal opbiechten. Hierbij dacht ze te zullen sterven van schaamte. Daar dook voor het eerst de wens op dat de aarde haar zou opslokken.

De Eén die zich herhaalt duidt ze aan in het rode, de blik, de muntstukken, het gezicht en het lichaam.

De primaire genieting, verbonden aan het lichaamsevenement werd enkel uitgewerkt rond de blik. Met name het rood worden onder de blik van een Ander. Dit, samen met de wens verzvolgen te worden door de aarde, condenserende de geprivilegieerde modaliteiten van de pulsionele bevrediging van deze AE, die tevens

een verdediging waren.

Het subject gaf de Ander consistentie door het object blik en de genieting die ze eraan toeschreef. De symptomen die eruit volgden waren: zwijgend de vlucht nemen, verschijnen en verdwijnen van de scene, introversie en de toewijding aan de studie, maar ook het zorgvuldig vermijden van de kwaadheid van de ander.

De kuur leidde Kalfus naar een punt waarop ze niet langer wegliep en de toewijding gebruikte voor de psychoanalyse.

Anne Béraud⁸

Maar ook in de recentere getuigenissen van Anne Béraud, gebracht tijdens de Studiedagen van de ECF vorig jaar, op het NLS-congres in 2019 en op de Studiedag van de NLS en het EFP in september 2019 te Gent, lezen we iets over het geloof in de liefde en hiermee verbonden ook een geloof in het bestaan van de Ander als garant van het complementair genot in de liefde.

In 'l'Un tout seul' zegt Miller in les 8 dat de fictie bij uitstek de liefde is die suppleëert aan wat niet bestaat. De liefde schept een imaginaire Eén, maar ze geeft geen toegang tot het bestaan.

Béraud geloofde lang in een welbepaalde mogelijkheid van de liefde en dit n.a.v. een uitspraak van de moeder toen ze 11 was: "faire l'amour est la chose la plus merveilleuse au monde". Ze las deze woorden als een belofte van de mogelijke seksuele verhouding met alle nefaste gevolgen van dien voor het subject dat deze mogelijkheid ging opeisen bij haar partners. Er is een herhaling van de Eén en de zinloze [*hors-sens*] genieting. Het was ook dit lijden dat haar in analyse deed gaan. Ze botste op de onmogelijkheid van de liefde en toch duurde het zeer lang vooraleer dit geloof opgegeven werd. Er is duidelijk een punt van fixatie die we als Reël kunnen lezen, nl. het samengaan van de Eén en de genieting.

Pas als de moeder veel later ook als een vrouw tussen de oneindigheid van alle vrouwen (niet meer als De Vrouw) verschijnt voor Béraud, wordt het fantasme gedeactiveerd.

Dit werd voor haar pas mogelijk toen haar

7. Kalfus, P. (2014). Découper de l'impossible. In *Scilicet, le Reel mis à jour au XXIe Siècle*, 63.

8. Béraud, A. (2019a). L'amour de l'amour. In *La cause du désir*, n° 101, 123-128. Béraud, A. (2019b). Le devenir des modes de jouir féminins après l'analyse et la passe. In *La cause du désir*, n° 103, 168-171. Béraud, A. (2019c). Passe et féminin – Du ravage à la solitude. In *Quarto*, n° 123, 73-83. Béraud, A. (2020). Het spoor van de jouis-sens. In *Kring Online* 9, 24-28.

bejaarde moeder niet zonder schaamte vertelde dat ze haar als baby ooit vergeten was toen ze op bezoek ging bij een vriendin, door het kind van vier maand achter te laten in een wieg op het balkon. De baby krijste de hele buurt bijeen. Dit krijsen stopte niet meteen toen de moeder het kind oppakte, er verscheen iets van het ongelimiteerde, een niet te stillen *jouissance* in het aangehouden krijsen van het kind. Iets wat Béraud herkent in haar stijl van aanhouden, doorzetten, van hardnekkigheid (bv. op het vlak van het weten en werken...).

Een andere inslag van de taal die voor Béraud ook een belofte inhield, gelinkt aan het object van de blik, werd gelinkt aan de vader. Zij werd door hem als klein kind opgetild om op een verhoogje te gaan staan in de badkamer en zo zichzelf in de spiegel te kunnen zien. Vader gebruikte hierbij de uitdrukking: “monte là-dessus, te verras Monmartre”. Het gaf haar lichaam een aangename sensatie en een wil ‘erbij te zijn’ in een soort ‘alles willen zien’.

De beide beloftes vormden haar stijl van ‘zijn’ die eerst verwoestend was voor zichzelf, vooral op relationeel vlak, maar die ze doorheen de analyse wist om te buigen en te gebruiken als een positieve kracht voor het werk.

EEN KIND WILLEN.

VERLANGEN NAAR EEN GEZIN.
KLINIEK VAN DE AFSTAMMING.

PIPOL 10

**VOULOIR
UN
ENFANT ?**

DÉSIR DE FAMILLE ET
CLINIQUE DES FILIATIONS

PIPOL 10
6e Congrès Européen de Psychanalyse
3 - 4 juillet 2021

SQUARE BRUSSELS CONVENTION CENTRE, MONT DES ARTS, 1000 BRUXELLES

INFOS@EUROPSYCHANALYSE.EU - WWW.EUROPSYCHANALYSE.EU

TRADUCTIONS SIMULTANÉES EN ANGLAIS, ESPAGNOL, FRANÇAIS, ITALIEN

EFP
Eurofédération
de Psychanalyse

Laura Steinbohn

SQUARE BRUSSELS CONVENTION CENTRE, MONT DES ARTS, 1000 BRUXELLES

INFOS@EUROPSYCHANALYSE.EU - WWW.EUROPSYCHANALYSE.EU

TRADUCTIONS SIMULTANÉES EN ANGLAIS, ESPAGNOL, FRANÇAIS, ITALIEN

EEN KIND WILLEN? VERLANGEN NAAR EEN GEZIN. KLINIEK VAN DE AFSTAMMING.

Argument voor PIPOL 10
— Brussel, 3 & 4 juli 2021 ¹

Dominique Holvoet ²

Reeds in 1938 stelt Lacan voor om het menselijke gezin als een instelling op te vatten³. De verwoede pogingen om het te herleiden tot een biologisch gegeven, zijn een gevolg van een hopeloze zaak, namelijk de natuurlijke orde van het reële te behouden. En dit meer in het bijzonder wat betreft de vragen rond voortplanting en seksualiteit. De illusie van een zogenaamd natuurlijk gezin is aan diggelen gevallen sinds de wetenschap zich gemoeid heeft met de natuur. Het reële is ontsnapt en heeft een grote wanorde veroorzaakt in de traditionele structuren van de menselijke ervaring. Op basis van deze groeiende impasses riep Jacques-Alain Miller in 2012 op tot een actualisering van onze analytische praktijk.⁴

De technologische interventies op het levende hebben op die manier “steeds talrijker en meer verrassende ontwrictingen op het gebied van de voortplanting, het geslacht en de verwantschap”⁵ teweeggebracht. Hierdoor worden we tegenover “een fragmentering van de biogenetische substantie van de verwantschap geplaatst”⁶. Een kind willen wordt gereduceerd tot de eis een product op de markt te verkrijgen dat beschikbaar wordt gesteld dankzij de wetenschap.

De pre-implantatiediagnostiek heeft de deur

geopend voor een ongezien demografisch onevenwicht, gaande van de keuze van het geslacht tot de vreselijkste verleidingen van de eugenetica. De handel in de voortplanting heeft een regelgeving nodig. De grote culturele verscheidenheid van de verwantschapsbanden die de antropologie in kaart brengt, wordt vervangen door de diversiteit van “wetten die de gegevens van de natuur — die specifiek zijn voor de verwantschapsrelaties — vastleggen”⁷. Als psychoanalytici kunnen we dit reële buiten de natuur niet negeren omdat “de weigering om dit gegeven in het symbolische te onthalen, het in het reële doet terugkeren en dit op een veel bedreigender manier”⁸.

Het verlangen naar een kind is voor de vrouw een fallische compensatie voor datgene dat ze niet van haar vader kon krijgen, zo stelt Freud. De symbolische gelijkstelling kind-fallus installeert op deze manier de nakomeling als een substituut voor het verloren object van verlangen.

Een kind dat het tekort van de ouder waarin het verlangen zich uitdrukt niet verzadigt, is de casus die het meest toegankelijk is voor onze interventies, zoals Lacan aangaf in zijn *Note*⁹. Maar het instappen in de geassisteerde procreatie onthult altijd meer dan wat de natuur discreet verhuult: “de valse evidentie van de natuurlijke band en het universele verlangen naar een kind”¹⁰. Wat de lacaniaanse psychoanalyse onthult is dat het verlangen een heel particulier willen genieten aankleedt, in dit geval een genieten van het kind. Zelfs al blijven de oude discours volharden dat men niet mag raken aan de voortplanting, aan de seksualiteit of aan het gezin uit naam van een ‘god-de-vader’, dan nog zullen deze pogingen om op deze manier de genieting te beteugelen niet kunnen voorkomen dat het verlangen dat aan het werk is in onuitgegeven vormen van allianties opnieuw wordt geconfigureerd. Echter “net zoals de psychoanalyse niet het instrument kan zijn van een sociaal conservatisme, kan zij evenmin alle aberraties van het verlangen onderschrijven”¹¹. De psychoanalyticus ondersteunt de

7. *Ibid.*, 126.

8. Miller, J.-A. (2013). Audition de M. Jacques-Alain Miller au Sénat concernant l'ouverture du mariage aux couples de personnes du même sexe, présidée par Jean-Pierre Sueur, 12 mars 2013. Disponible sur <http://www.senat.fr/rap/l12-437-2/l12-437-238.html>

9. Lacan, J. (2001). Note sur l'enfant. In *Autres Ecrits*, Paris, Seuil, 373.

10. Laurent, D. (2014). Le désir d'enfant à l'heure de la science : incidences cliniques. In *Letterina*, Bulletin de l'ACF Normandie, n° 63, 28.

11. *Ibid.*

1. Vertaling: Joost Demuyck.

2. Analyticus Lid van de NLS, de ECF en de WAP. dominique.holvoet@gmail.com

3. Lacan, J. (2001). Les Complexes familiaux. In *Autres Ecrits*, Paris, Seuil, 24.

4. Miller, J.-A. (2012). Le réel au XXIe siècle, présentation du thème du IXe Congrès de l'AMP. In *La Cause du désir*, n° 82, 90.

5. Ansermet, F. (2019). *Prédire l'enfant*. Paris, PUF, 10.

6. Palomera, V. (2006). Comment le droit reconfigure les paternités. In *Mental* 18, 125.

noodzaak van een geïncarneerd verlangen dat zich onthult in de geparticulariseerde zorgen van het ouderschap (*parentage*) — een begrip dat meer gepast is voor ons tijdperk dan dit van moederschap (*maternage*¹²). Het betreft hier een geïncarneerd verlangen dat verknoopt is met een humane opvoeding die een rem plaatst op de genieting.¹³ Deze opvoeding wordt vandaag door de notie gezin veeleer dan door een godde-vader geïncarneerd. Het is een gezin als residu, samentrekking van alle gezinsvormen die door de eeuwen heen zijn uitgevonden en die “het onherleidbare van een transmissie in de verf zetten (...) en een relatie impliceren tot een verlangen dat niet anoniem is”.¹⁴ Reeds bijna een eeuw geleden wees Lacan erop dat dit kerngezin niet bepaald wordt door verwantschapsvormen maar wel door allianties.¹⁵ We moeten deze nieuwe vormen van allianties verkennen om het onmogelijke dat in elke casus de symptomatische sokkel ervan vormt, op te sporen. Eveneens moeten we de wijze exploreren waarop de namen van de vader en van de moeder vandaag herschreven zijn in de wereld van de eindeloze contracten.¹⁶ Eric Laurent wees er op zijn beurt op dat “In het licht van deze zeer snelle herschrijving van het gebruik van namen, de psychoanalyse en haar discours over de vader en de moeder op verschillende punten worden geconvoceerd”.¹⁷ De verwantschap, gedefinieerd als een juridisch systeem dat gebroken heeft met elke historische traditie, wordt aldus in een duizelingwekkend relativisme betrokken. Deze groeiende toevlucht tot de erkenning door de wet, daar waar de symbolische erkenning ontbreekt, leidt ons naar een wereld van normen die losgekoppeld is van een geïncarneerde verlangende operator. Wat in de eerste plaats onze aandacht zal vragen, is het gebruik van de namen van de verwantschap (*parenté*), die eigen zijn aan elk een om zich als geseksueerd wezen te construeren. Het neologisme ‘ouderschap’ (*parentalité*) getuigt van deze mutatie, “een unieke beteke- naar die deze van vader en moeder vervangt, en die behoort tot het tijdperk van de losgekop-

pelde en versnipperde Enen”¹⁸.

Een kind hebben, biedt aan de ouder “het object van zijn eigen bestaan dat in het reële verschijnt”¹⁹ dat het behoud van een permanente conversatie noodzakelijk maakt. Deze conversatie moet de toename van operatoren verzekeren die mogelijk een verlangen kunnen incarneren dat een rem plaatst op de genieting.

Het vraagteken in onze titel be vraagt het ‘willen’ dat in het spel is in de procreatie. De nadruk die gelegd wordt op het verlangen naar het gezin toont aan dat men een kind nooit alleen maakt. Zijn komst schrijft zich noodzakelijkerwijze in, in een praktijk van detail (*lalangue*) die het kind ontmoet. Van zodra het ondergedompeld wordt in de taal zal het spreekwezen retroactief zijn plaats in de afstamming bevragen.

Of het kind nu voortkomt uit een gift van eicellen, een cryoconservering van voortplantingscellen, zygoten of embryo’s, eventueel voor een geslachtsverandering, een draagmoederschap, een donatie van een baarmoeder, een predictieve selectie van embryo’s of een simpele seksuele relatie, het levende wezen dat eruit voortkomt zal altijd de afdruk dragen van het teken dat hem geboren zag worden als sprekend lichaam, raadsel van zijn komst op de wereld, mysterie van de vereniging van het woord en het lichaam²⁰, “gat in het reële dat geen enkele biotechnologische techniek kan vullen”²¹. Het is dit mysterie dat Pipol 10 wil ontrafelen. Alleen het woord van de analysant zal een *aggiornamento* van de familiecomplexen in de XXI^{ste} eeuw mogelijk maken.

12. *Maternage* heeft ook de betekenis van bemoedering, betutteling (nvdr).

13. Lacan, J. (2001). Allocution sur les psychoses de l’enfant. In *Autres Ecrits*, Paris, Seuil, 364.

14. Lacan J. (2001). Note sur l’enfant. *O.c.*

15. Laurent E. (2005). Le Nom-du-Père entre réalisme et nominalisme. In *La Cause freudienne*, n°60. Paris, Navarin éditeur, 138.

16. Miller, J.-A. & Milner J.-C. (2004). Voulez-vous être évalué ? Paris, Grasset.

17. Laurent, E. (2005). *O.c.*, 132.

18. Brousse, M.-H. (2005). Un néologisme d’actualité : la parentalité. In *La Cause freudienne*, n° 60, Paris, Navarin éditeur, 123.

19. Lacan J. (2001). Note sur l’enfant. *O.c.*

20. Miller, J.-A. (2014). L’inconscient et le corps parlant. In *La Cause du désir*, n° 88, 109.

21. Miller, J.-A. (2008). L’avenir de Mycoplasma laboratorium. In *Lettre Mensuelle*, n°267, 11-15.

24/04/2020

EEN-zaamheid versus isolement.

Twee verschillende “afzonderings”registers.

Hélène Bonnaud verzorgt een vaste rubriek in Lacan Quotidien over ‘familie’. In haar laatste bijdrage heeft ze het uiteraard over de impact van de gedwongen afzondering op de familie. De eenzame opsluiting kan een beproeving worden voor koppels. Men voorspelt dat de Coronaepidemie zal gevolgd worden door een echtscheidingsepidemie. In sommige families laaien geweld en mishandeling op als gevolg van het gedwongen opgesloten zitten zonder uitwegmogelijkheden. Gezinnen met kinderen moeten creatieve uitvindingen doen om huishouden, schoolwerk, recreatie en thuiswerk allemaal geregeld te krijgen. Vanuit alle hoeken stromen de adviezen digitaal de huiskamers binnen. Men moet een dagindeling maken om een regelmaat te behouden. Men moet bewegen, schilderen, muziek maken en yoga beoefenen om de geest te ‘ledigen’. We worden overspoeld door tal van filmpjes die getuigen van een grote inventiviteit.

Het probleem dat met die verplichte afzondering echter bovenaan prijkt is het fenomeen van de eenzaamheid. De eenzame afzondering verwijdert ons van elkaar en geeft een grote consistentie aan de *enen-heel-alleen* die we allen zijn. H. Bonnaud brengt hieromtrent een originele bijdrage vanuit psychoanalytisch perspectief. Ze maakt het onderscheid tussen eenzaamheid (*solitude*) en geïsoleerd zijn (*isolement*). Een klein klinisch vignette geeft het onderscheid duidelijk aan. Een patiënt, die reeds lang voor het virus in isolement leefde omwille van een pathologisch rouw, vertelt hoe een zinnetje uit een song van Serge Gainsbourg — *j’aimerais que la terre s’arrête pour descendre* — hem aanzoog. Nu de wereld effectief is stilgevallen functioneert datzelfde zinnetje als een limiet voor die morbide aspiratie. Hij is opgelucht. Iedereen leeft nu in afzondering. Hij stapt hiermee uit zijn *isolatie* en maakt terug *eenzaam* deel uit van al die *enen-heel-alleen*. Hij is niet langer uitgesloten uit de Ander maar vervoegt die nu in het gedwongen verzaken aan de vrijheid en het alleen zijn. Deze man toont dus dat eenzaam zijn en geïsoleerd zijn van een ander register zijn.

(LVdV — Hélène Bonnaud — 30 maart 2020 — <https://www.lacanquotidien.fr/blog/wp-content/uploads/2020/03/LQ-877.pdf>)

Het onderscheid tussen eenzaamheid als *separatie* met de Ander en isolement als *uitsluiting* van de Ander is ons in de dagdagelijkse kliniek goed gekend. Er zijn subjecten die alleen leven maar absoluut niet geïsoleerd zijn. En er zijn er met een ruime sociale entourage die erg geïsoleerd zijn. Met de gedwongen opsluiting in deze Coronatijden komt dit soort onderscheid nog scherper aan de oppervlakte. H. Bonnaud verwees ons naar een artikel van Philippe La Sagna die dit onderscheid uitvoerig uitwerkt in zijn artikel *De l’isolement à la solitude*. We bevelen de lectuur van dit artikel ten zeerste aan! Het kan ons denken en handelen in deze Coronatijden oriënteren. Zijn centrale stelling luidt dat eenzaamheid geen isolement is. In de eenzaamheid zijn we gescheiden van de Ander. Het veronderstelt met de Ander een gedeelde grens. Dit is actueel nu wel zeer concreet van toepassing: we moeten met zijn allen eenzaam afstand houden van elkaar: blijf op 1,5 meter! Die 1,5 m is

de grens die ons scheidt. Isolement daarentegen sluit de Ander uit. Isolement is de weigering van een grens. Isolement is een muur. Deze stelling laat ons toe omtrent de verschenen bloemlezingen drie capitonneringspunten te formuleren.

Ten eerste: De eenzaamheid die voortvloeit uit de separatie met de Ander is inherent aan alle spreekwezens maar niet voor eenieder even goed doorgevoerd. Voor sommigen is dit een precair gegeven dat hen in een isolement kan doen verglijden. In de huidige crisis zal die gevoeligheid duidelijker aan de oppervlakte komen. De algemene kreet dat er ons een epidemie aan psychische problemen te wachten staat kan zo gelezen worden. Het eigene aan onze discipline is de stelling dat, hoewel het reële van het virus ons allen overspoelt, elkeen toch op een singuliere wijze door dit reële geraakt wordt. Er zijn dus geen collectieve antwoorden mogelijk. Het zal kwestie zijn geval per geval na te gaan wat mogelijks het *isolement* kan doorbreken om plaats te maken voor een minder precaire *eenzaamheid*.

Ten tweede: De huidige Coronacrisis legt het *isolement* bloot dat de managementideologie in de gezondheidszorg heeft teweeggebracht. Het snoeien in het budget, het 'efficiënter' maken van de zorg e.a. zijn geen be-grenzungen geweest maar wel muren die men opgetrokken heeft die tot het isoleren van hele groepen zorgt die worden uitgesloten. Zal men daar al dan niet conclusies uit trekken?

Ten derde: we leven in een periode waarin we niet goed meer weten waar de grenzen liggen, waar ze beginnen en waar ze eindigen. 1,5 m of 2m? 1 km of 50 km? Welke landsgrenzen zijn nu weer gesloten in welke mate en welke blijven open? In welke mate is het luchtruim gesloten? Het is duidelijk dat deze grensonduidelijkheid op wereldschaal voor wijzigingen zal zorgen. Evenals het feit dat regimes er meteen gebruik willen van maken om deze grenswijzigingen om te vormen in muren die isoleren en uitsluiten.

(LVdV — Philippe La Sagna — <https://www.cairn.info/revue-la-cause-freudienne-2007-2-page-43.html>)

*V.U., directeur Kring Online 10 & voorzitter
Kring voor Psychoanalyse van de NLS:*
Geert Hoornaert,
Rozebroekstraat 103, 9040 Sint-Amandsberg

Hoofdredacteur:
Vic Everaert

Wetenschappelijk Comité | Redactieraad:
Katrien Mortier, Vic Everaert, Christel
Van den Eeden, Geert Hoornaert

Vertaling & Revisie:
Christel Van den Eeden, Stefanie Roux,
Joost Demuynck, Katrien Mortier,
Vic Everaert, Geert Hoornaert

Website:
Jonas Verbauwhede, Christel Van den Eeden

Ontwerp en vormgeving:
Lisa De Brouwere
(www.lisadebrouwere.be)

Kring Online verschijnt sinds september
2016 en is de digitale opvolger van
sKRIPtA. Het tijdschrift sKRIPtA werd
opgericht in 2005, en verscheen tot 2015
drie maal per jaar in een papieren versie.

Meer info:

Kring voor Psychoanalyse van de NLS:
www.kring-nls.org

PPaK-Gent:
www.ppak-gent.be

Eurofederatie van Psychoanalyse:
www.europsychoanalysis.eu

New Lacanian School:
www.amp-nls.org

World Association of Psychoanalysis:
www.wapol.org

